

'Slikken of Stikken': de loyalisten en het kabinet-Van Agt I

De invloed van de dissidente CDA-fractieleden op het regeringsbeleid, 1977-1981

DE LOYALEN

Master Thesis

MA History: Political Culture and National Identities, subtrack Political Debate

Universiteit Leiden

17 april 2015

S.W. van der Hoff

S0821470

Begeleider: Prof. Dr. H. te Velde

Tweede lezer: Drs. A.P. van Veldhuizen

swvanderhoff@gmail.com

Levendaal 114

2311 JN Leiden

Inhoudsopgave

Dankbetuiging.....	3
Inleiding.....	4
<i>Hoofdstuk 1: De loyalisten en de formatie van het kabinet-Van Agt I</i>	9
§1.1: <i>Geen majeure concessies meer – oktober tot november 1977</i>	10
§1.2: <i>‘Wij dreigen onze schepen achter ons te verbranden’ – nov. & dec. ’77</i>	17
<i>Hoofdstuk 2: De loyalisten en de politieke praktijk van het kabinet-Van Agt I</i>	29
§2.1: <i>Het politieke speelveld</i>	31
§2.2: <i>Hoofdpijndossier I: kernwapens en –energie</i>	37
§2.3: <i>Hoofdpijndossier II: Bestek ’81</i>	56
§2.4: <i>Hoofdpijndossier III: Zuid-Afrika en de olie</i>	59
§2.5: <i>‘De afrekening’ van de loyalisten, 1981-1983</i>	65
§2.6: <i>Synthese</i>	68
Conclusie.....	71
Bijlagen.....	75
Bijlage A: <i>‘Een opgewekte baptist met een rood jasje’ – interview Sytze Faber</i>	76
Bijlage B: <i>‘Democratie bewijst zich in de mate waarin de meerderheid bereid is met de minderheid rekening te houden’ – interview met Willem Aantjes</i>	84
Literatuurlijst.....	96

Dankbetuiging

Deze scriptie is tot stand gekomen met hulp van een aantal personen. Zonder hen was dit werkstuk niet mogelijk geweest. Allereerst wil ik prof. dr. Henk te Velde bedanken voor zijn ondersteuning in het onderzoek en het schrijfproces, voor het aandragen van allerlei nieuwe inzichten op de materie en de prettige samenwerking. Verder wil ik de heren Sytze Faber en Willem Aantjes bedanken voor de interviews die ik mocht afnemen. Ze hebben geleid tot opvallende inzichten in het onderzoek. Daarnaast wil ik Dominique van Zelm hartelijk danken voor de inhoudelijke ondersteuning en de kritische blik op mijn scriptie in de afrondende fase. Ook mijn ouders, Pim en Neeltje van der Hoff, wil ik bedanken voor hun betrokkenheid en interesse voor de scriptie. Maar vooral wil ik Veronique van Zelm bedanken voor alle hartelijke ondersteuning en hulp bij het lange schrijfproces van mijn scriptie. Hoewel het soms eindeloos leek te duren, is zij dan nu toch af. Allen hartelijk dank!

S.W. van der Hoff

Leiden, april 2015

Inleiding

Op 19 december 1977 trad na een formatie van 208 dagen tegen verwachting het CDA-VVD kabinet-Van Agt aan. PvdA, CDA en D'66 hadden zes maanden lang geprobeerd te formeren. Waar de PvdA-CDA-D'66 coalitie kon rekenen op maar liefst 110 zetels, hadden CDA en VVD er samen slechts 77.¹ De politieke leider van het CDA, Dries van Agt, besloot in november met de VVD te gaan onderhandelen, omdat de maanden durende formatiepoging met PvdA en D'66 vastliep. Van Agt en Wiegel (de partijleider van de VVD) maakten in een aantal dagen een regeerakkoord. Hierdoor konden zij kort daarna gaan regeren. Ondanks de winst van de linkse PvdA, kreeg Nederland in 1977 dus een confessioneel-liberale, 'rechtse' regering.

Het CDA nam na de verkiezingen als één fractie in de Tweede Kamer plaats, maar was nog niet officieel een politieke partij. Zij vormde tussen 1975 en 1980 een federatie van drie partijen: de Katholieke Volkspartij, de Antirevolutionaire Partij en de Christelijk-Historische Unie.² De drie waren de verkiezingen ingegaan met een lijstverbinding en een gemeenschappelijke lijsttrekker, maar waren nog niet gefuseerd. De partijen, intern aangeduid als 'bloedgroepen', bleven bestaan en probeerden de koers van het CDA te beïnvloeden. Er bestonden duidelijke onderlinge meningsverschillen hierover. Vooral de katholieken en de antirevolutionairen hadden uiteenlopende opvattingen. De katholieken wilden van het CDA een brede en toegankelijke middenpartij maken, waar de antirevolutionairen ruim baan eisten voor evangelisch bewogen politiek.³ Bij partijpolitieke aangelegenheden, zoals de verkiezing van de nieuwe fractievoorzitter, kwamen deze discussies en de onderlinge machtsverhoudingen duidelijk naar voren.⁴ Daarnaast bleven diverse oude partijstructuren voortbestaan voordat de fusie plaatsvond. Zo vergaderden de drie fracties, naast het gezamenlijke CDA-fractiebestuur, nog afzonderlijk van elkaar.⁵ Allerlei instituten, zoals de wetenschappelijke bureaus en de lokale partijafdelingen, werden nog niet opgeheven. Hoewel het mogelijk was lid te worden van het CDA, kozen velen ervoor lid te blijven van de KVP, ARP of CHU. Logischerwijs speelde de verdeeldheid in het CDA ook tijdens de formatie van 1977 een rol.

In november 1977 vond er een opzienbarende gebeurtenis in de CDA-fractie plaats.

¹ H.-M.T.D. ten Napel, *'Een eigen weg': De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden 1992) 298.

² http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwxm/christen_democratisch_appel_cda (geraadpleegd op 13-6-2014).

³ R. Bouwman, *De val van een Bergredenaar: het politieke leven van Willem Aantjes* (Amsterdam 2002) 206-208, 212-216.

⁴ NTR/VPRO, *Andere Tijden: Het ontstaan van het CDA* (1 oktober 2002).

⁵ P.G. Kroeger en J. Stam, *De rogge staat er dun bij: macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998) 91-93.

Zes fractieleden (onder wie de prominente politicus Willem Aantjes) waren zodanig ontevreden over het nieuwe CDA-VVD kabinet, dat zij verklaarden het *'niet te bevorderen maar ook niet te beletten'*.⁶ Er was vanaf dat moment sprake van een dissidente groep binnen het CDA, die zich kritisch opstelde tegen het kabinetsbeleid. In de groep zaten de ARP'ers Willem Aantjes, Jan van Houwelingen, Bouke Beumer, Hans de Boer, Jan Nico Scholten en de KVP'er Stef Dijkman. Later zouden enkele andere fractieleden, zoals Sytze Faber, Willem de Kwaadsteniet, Marten Beinema, Henk Couprie en Jan Buikema (allen ARP) zich op verschillende momenten bij deze groep aansluiten. Als het beleid niet zou overtuigen, dreigden zij hun parlementaire steun in te trekken. Dit zou leiden tot een kabinetsval, omdat de regering (met maar 77 zetels) voor haar meerderheid afhankelijk was van de steun van alle leden van de coalitiepartijen. Vanwege de grote ontevredenheid van de dissidenten over het kabinet bleef dit risico voortdurend aanwezig.

De loyalisten hebben de regering echter nooit laten vallen. Dit gegeven roept vragen op, want de groep was immers ontevreden over het kabinet. Het is vanuit de politieke positie van de dissidenten echter goed te begrijpen dat ze dat juist niet deden. Na een kabinetsval zouden verkiezingen volgen. In een nieuwe samenstelling van de Kamer was er geen garantie dat de loyalistengroep een vergelijkbare sleutelpositie zou kunnen innemen. De groep kon dus, aldus Van Agt, maar één keer echt steken, als ze het kabinet zou laten vallen.⁷ Hoogstwaarschijnlijk zouden de dissidenten electoraal afgestraft worden voor de kabinetsval. Een plaats in de fractie na de verkiezingen zou hen niet verzekerd zijn.⁸

Kennelijk wisten de bewindslieden de loyalisten tevreden te houden. Of het is mogelijk dat de dissidenten het regeringsbeleid op een dusdanige wijze wisten te beïnvloeden, dat zij voldoende tevreden bleven over het kabinet. In de wetenschappelijke literatuur over het CDA wordt de dissidente groep veelal gezien als een randverschijnsel. Ze wordt voornamelijk gebruikt als verklaring voor bepaalde politieke problemen, bijvoorbeeld het kruisraketten debat in 1979 en het debat over de olieboycot van Zuid-Afrika in 1980. De loyalistenproblematiek wordt daarnaast door de historicus Dik Verkuil gebruikt als aanleiding voor de strenge fractiediscipline in het CDA vanaf 1982.⁹

Het blijft echter onduidelijk wat de rol is geweest die de loyalisten gespeeld hebben tijdens de regeerperiode van het kabinet-Van Agt I. In de wetenschappelijke literatuur is er enige aandacht uitgegaan naar de rol van de CDA-dissidenten bij verschillende politieke debatten. De invloed die ze structureel hebben uitgeoefend op het regeringsbeleid is echter niet diepgravend onderzocht.

⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Christen Democratisch Appèl (CDA): Fractie, 1975-1988, nummer toegang 2.19.086, inventarisnummer 7, Verslag van de 51ste vergadering van de fractie van het CDA (28 november 1977).

⁷ Bouwman, *Bergredenaar*, 285.

⁸ Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008) 409.

⁹ D. Verkuil, *Een positieve grondhouding: De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992) 247.

Een mogelijke verklaring voor het gegeven dat de loyalisten de regering parlementair bleven steunen, is dat zij het beleid voldoende konden beïnvloeden. Het is daarom relevant te onderzoeken wat de concrete invloed van de groep op het kabinet is geweest. De aard en omvang van de invloed staan centraal in dit onderzoek, met de volgende vraag als leidraad: *“Hoe beïnvloedden de loyalisten de formatie en het politiek handelen van het kabinet-Van Agt I?”*.

De hoofdvraag wordt in twee delen beantwoord. Allereerst wordt er gekeken naar de periode van de formatie tot de beëdiging van het kabinet in 1977. In die fase was het voor de loyalisten mogelijk via het fractieberaad invloed uit te oefenen op de onderhandelingspositie van het CDA. Daarnaast moest het regeerakkoord door de fractie goedgekeurd worden. Omdat de coalitie voor haar meerderheid afhankelijk was van de loyalisten, kregen de dissidenten alle ruimte om hun kritiek te uiten op het regeerakkoord. Naast de formatie zal gekeken worden naar de regeringsjaren van het kabinet, vanaf de beëdiging in december 1977 tot de verkiezingen van mei 1981. De tijdfabakening is gekozen omdat door de electorale samenstelling van de Tweede Kamer de dissidenten een unieke positie hadden. De regering moest rekening houden met de politieke activiteit van de dissidenten, omdat een negatief oordeel van de loyalisten kon leiden tot een kabinetscrisis.

Bij de verschillende politieke discussies wordt gekeken naar wat de loyalisten concreet wisten te bereiken. Daarnaast wordt ingegaan op de achtergrond van de dissidente fractieleden. Verder wordt er een onderscheid gemaakt tussen een kern van loyalisten, een tweede groep *backbenchers* en enkele fractieleden die zich incidenteel bij de groep aansloten. In de historische literatuur wordt impliciet uitgegaan van een georganiseerde en coherent opererende groep. Deze scriptie toont aan dat de groep juist verschillende lagen had en zelden unaniem optrad.

Naast het concrete politieke resultaat is de invloed die de loyalisten uitoefenden ook af te leiden uit de manier waarop betrokkenen, zoals collega-politici en de media, op de groep reageerden. Daarom zal veel aandacht uitgaan naar contemporaine reacties. Wat de CDA-fractie betreft is het relevant te kijken naar de ruimte voor kritiek die de dissidenten geboden werd. Soms slaagden ze erin het fractiestandpunt te veranderen. Het leidde zo nu en dan tot kritiek vanuit rechtse CDA-leden, die zich niet in het loyalistenstandpunt konden vinden. Ook reacties van buiten de fractie zeggen iets over de invloed van de groep. De CDA-achterban was bijvoorbeeld dikwijls ontevreden over de dissidenten. Oppositiepartijen zagen in de loyalisten een mogelijkheid om de regering tegen te werken. Daarnaast vergaarden de dissidenten veel media-aandacht. Analyse van de berichtgeving kan aantonen of de dissidenten door de parlementaire pers als een machtsfactor geïnterpreteerd werden.

In deze scriptie zal van een aantal primaire en secundaire bronnen gebruik worden gemaakt. Wat betreft de wetenschappelijke literatuur wordt gekeken naar boeken en artikelen over politiek in de jaren '70 en het CDA. Een belangrijk ondersteunend werk voor de deze scriptie is: *Een positieve grondhouding: De geschiedenis van het CDA*, van de historicus Verkuil. Dit boek beschrijft de geschiedenis van de partij vanaf de totstandkoming tot de verkiezingen van 1989. Verkuil probeert de creatie van een partijcultuur binnen het CDA te onderzoeken. Hij merkt terecht op dat er binnen de fractie en het kabinet een botsing plaatsvond tussen katholieken en antirevolutionairen. Naast het werk van Verkuil wordt gebruik gemaakt van biografieën van verschillende betrokken politici.¹⁰ Ook berust een deel van de analyse op autobiografieën en memoires van oud-fractieleden, medewerkers van het CDA en andere betrokkenen.¹¹

Naast deze secundaire bronnen is de analyse in deze scriptie voornamelijk gebaseerd op primair bronmateriaal. Allereerst wordt gebruik gemaakt van het archief van de CDA-fractie. Het is ondergebracht in het Nationaal Archief en is beperkt openbaar. Op basis van toestemming van de CDA-fractie was het mogelijk onderzoek te doen in het fractiearchief. Daarnaast gaat veel aandacht uit naar Tweede Kamerstukken. Aangezien verschillende debatten behandeld zullen worden, zijn de notulen van de betreffende Kamervergaderingen geanalyseerd. Verder zijn de ex-politici Sytze Faber en Willem Aantjes in respectievelijk juli en oktober 2014 voor deze scriptie geïnterviewd. De interviews zijn integraal als bijlage toegevoegd en dienen als aanvullend bronmateriaal. Ook zal verwezen worden naar audiovisuele media, zowel uit de betreffende periode als recent gemaakte historische documentaires. Tevens wordt gebruik gemaakt van krantenartikelen (gevonden op de website <http://www.delpher.nl/kranten>).

In het eerste hoofdstuk zal gekeken worden naar de formatie van 1977. De eerste paragraaf richt zich op het mislukken van de gesprekken met de PvdA. De tweede paragraaf gaat in op de onderhandelingen met de VVD en de toenemende ontevredenheid van de loyalisten. In het tweede hoofdstuk worden een aantal politieke debatten behandeld. Deze zijn thematisch geordend. Dit omdat de kritiek van de loyalisten zich beperkte tot een aantal onderwerpen. Op enkele momenten leidde hun gedrag zelfs tot een kabinetscrisis. Daarom worden die belangrijke debatten uitgelicht. In de eerste paragraaf wordt stilgestaan bij de politieke verhoudingen tussen kabinet, fractie en de dissidenten. In de tweede paragraaf wordt het debat rondom kernenergie en –bewapening geanalyseerd.

¹⁰ *De val van een Bergredenaar* van Roelof Bouwman, over Willem Aantjes; *Joop den Uyl: dromer en doordouwer* van Anet Bleich, *Van Agt: tour de force* van Johan van Merrienboer, Peter Bootsma en Peter van Griensven en *Ruud Lubbers: manager in de politiek* van Arendo Joustra en Erik van Venetië.

¹¹ *Repeterende breuken* van Joop van Rijswijk; *Rechs van het midden* van Hans Gualtherie van Weezel; *Vrijheid* van Jan Nico Scholten en *Dagboek van een onderhandelaar* van Ed van Thijn.

Vervolgens wordt in de derde paragraaf de kritiek van de loyalisten op het bezuinigingsbeleid besproken. In de vierde paragraaf gaat aandacht uit naar het debat over Zuid-Afrika in 1980. Daarna wordt er kort ingegaan op de politieke loopbaan van de loyalisten na 1981. Hier wordt gekeken of de activiteiten van de dissidenten tijdens het kabinet-Van Agt I geleid hebben tot politieke consequenties. Ten slotte zullen enkele opmerkingen geplaatst worden bij bredere conclusies die uit de scriptie af te leiden zijn, waarbij een aantal aanbevelingen voor verder historisch onderzoek gegeven worden.

Hoofdstuk 1: De loyalisten en de formatie van het kabinet-Van Agt I

*'Ja, ik kreeg er wel eens een punthoofd van. U zag het niet maar het was er wel.'*¹²

Aldus Dries van Agt in 2010 over de loyalisten. Zijn kabinet kreeg veel tegenstand: niet alleen vanuit de oppositie, het maatschappelijk middenveld en de pers, maar ook vanuit het CDA. Door de smalle parlementaire basis van de coalitie konden de loyalisten op elk moment het kabinet laten vallen, zodat Van Agt rekening moest houden met hun mening. De CDA-VVD regering, waar de loyalistenfractie tegen was, kwam kort na de mislukte onderhandelingen met de PvdA in december 1977 tot stand. Voor de progressieve dissidenten gold dat het beleid moest overtuigen.¹³ De loyalisten vormden in de fractie een minderheid, omdat ze uitsluitend met de PvdA wilden formeren. Ze lieten in het fractieberaad veel van zich horen. Toen er nog zicht was op een PvdA-CDA coalitie, waren ze tevreden. Hun ongenoegen nam toe toen Van Agt besloot met Wiegels in zee te gaan in november 1977. De groep keerde het regeerakkoord van CDA en VVD definitief de rug toe op 28 november.¹⁴

De invloed van de loyalisten op de formatie kan onderzocht worden aan de hand van een aantal zaken. Allereerst konden zij via de fractie het verloop van de formatie beïnvloeden. De fractie overlegde namelijk met Van Agt over de positie van het CDA in de onderhandelingen. Daarnaast was het de coalitiefracties toegestaan het regeerakkoord te amenderen. De loyalisten maakten gretig gebruik van deze mogelijkheid. De kritiek van de groep op de regering raakte de bredere discussie over de toekomst van de partij. De eensgezindheid binnen de CDA-fractie was ver te zoeken. Discussies over politieke uitgangspunten van het CDA waren in volle gang. De partij was zeer ontvankelijk voor beïnvloeding en sturing, daar zij alle ruimte wilde geven aan de verschillende geluiden vanuit de oude fracties. De loyalisten vonden dat er ruimte moest zijn voor *'evangelisch bewogenen'* binnen het CDA, net zoals dat binnen de ARP mogelijk was (aldus Jan Nico Scholten).¹⁵ Van Agt moest schipperen tussen de meerderheid van de fractie en de loyalisten, om de eenheid in het CDA te bewaren.

Naast het bovenstaande wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan reacties op de loyalisten. Aan de hand van de reacties van collega-politici en de media kan afgeleid worden of de dissidenten gezien werden als een risico.

¹² NTR/VRPO, *Andere Tijden: Partij of Principes* (23 september 2010).

¹³ S.W. van der Hoff, *'Democratie bewijst zich in de mate waarin de meerderheid bereid is met de minderheid rekening te houden.'* Interview met Willem Aantjes (14 oktober 2014).

¹⁴ J.N. Scholten en Michiel van Diggelen, *Vrijheid: het verhaal van een weerbarstig protestant* (Gorinchem 1993) 159-160.

¹⁵ NTR/VRPO, *Andere Tijden: Partij of principes* (23 september 2010).

Een deel van de CDA-fractie ergerde zich er bijvoorbeeld aan dat de groep soms het fractiestandpunt bepaalde.¹⁶ Sommige tegenstanders binnen de fractie vonden dat dissident gedrag slecht voor het CDA zou zijn. Zij wilden namelijk de eensgezindheid over de partijkoers veilig stellen. De acties van de dissidenten werden hierom door bepaalde fractieleden als kwalijk voor het CDA geïnterpreteerd. Hierom werden ze zo nu en dan actief tegenwerkt. Daarnaast werd de onenigheid in het CDA met grote belangstelling door de media gevolgd. Dit verschafte de dissidenten een podium.

Door de analyse van bovenstaande zaken is het mogelijk een inschatting te maken van de invloed die de loyalisten hadden op de formatie. In de eerste paragraaf zal gekeken worden naar de laatste weken van de gesprekken met de PvdA (tot 15 november '77). In de tweede paragraaf wordt gekeken naar de periode vanaf 16 november tot de beëdiging van het kabinet op 19 december.

§1.1: Geen majeure concessies meer – oktober tot november 1977

Tóch geen kabinet-Den Uyl II

De verkiezingen van 25 mei 1977 leverden het CDA 49 zetels op. Dit betekende maar één zetel winst ten opzichte van het zetelaantal van de ARP, KVP en CHU in 1972. Het CDA was hiermee de tweede politieke partij van Nederland geworden. Het resultaat was teleurstellend voor de christendemocraten, want er was gerekend op forse zetelwinst. Desalniettemin was de neergang van de drie confessionele partijen sinds 1967 een halt toegeroepen.¹⁷ De verkiezingswinnaar was de PvdA, met tien zetels winst kwam zij terecht op 53 zetels en werd de grootste partij. Hoewel het resultaat door de sociaaldemocraten geïnterpreteerd werd als een duidelijke voorkeur voor progressieve politiek, was van een brede winst van progressieve partijen geen sprake: de kleinere linkse partijen zoals PPR, CPN en PSP verloren zetels. De VVD steeg van 22 naar 28 zetels en D'66 steeg van 6 naar 8, hiermee werden ze respectievelijk de derde en de vierde partij.

Op basis van de verkiezingsuitslag lag een coalitie van de twee grootste partijen voor de hand. De PvdA en CDA hadden samen een meerderheid van 102 zetels.¹⁸ Joop den Uyl (de oud-premier en partijleider van de PvdA) eiste echter van het nieuwe kabinet een duidelijk progressief karakter.

¹⁶ Hans Gualthérie van Weezel, *Rechts door het midden: Haagse herinneringen van Hans Gualthérie van Weezel* (Den Haag 1994) 69-70.

¹⁷ Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 295-296.

¹⁸ Ook in de Eerste Kamer hadden de PvdA en het CDA een grote meerderheid. Bron: https://www.eerstekamer.nl/id/vhyxhx45mzzv/document_extern/zetelverdeling_eerstekamer_1946/f=viu9d58r1ts4.pdf

Om dit te bereiken wilden de sociaaldemocraten dat D'66 betrokken zou worden bij de formatie.¹⁹ De PvdA rechtvaardigde de eisen op basis van de grote verkiezingswinst. Het CDA wilde zich in de onderhandelingen niet laten dirigeren door de PvdA. Bovendien waren de christendemocraten wantrouwend ten opzichte van de PvdA in de kabinetsformatie, onder meer door ervaringen van de formatie van 1973.²⁰

De kabinetsformatie van 1977 duurde zoals gezegd 208 dagen en werd daarmee de langste uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis. De eisen van de PvdA, de manier waarop het CDA (en in het bijzonder Van Agt) erop reageerde en de onenigheid over gewichtige beleidskwesties zoals abortus, bemoeilijkten voortdurend de onderhandelingen.²¹ Dries van Agt keerde in 1977 terug in de Tweede Kamer. Tijdens de formatie onderhandelde hij als fractievoorzitter namens het CDA. Hij kon zich niet vinden in het vereiste progressieve karakter van de nieuwe coalitie. Hierdoor kon hij slechts een kabinet accepteren waarin de verdeling van het aantal portefeuilles niet in het voordeel van de PvdA zou vallen. Van Agt wilde een gelijkwaardige plaats voor CDA-ministers ten opzichte van PvdA-ministers in de regering.²² Er moesten dus evenveel christendemocratische als progressieve ministers in het kabinet komen.²³ Om dit veilig te stellen bepleitte het CDA in de formatie de verdeelsleutel 7-7-2.²⁴ Die verhouding werd in oktober voorlopig aangenomen, maar zou op termijn voor grote problemen zorgen.

Door problemen over de portefeuilverdeling en over diverse beleidskwesties botsten de PvdA en het CDA in de formatie. Het PvdA-partijbestuur had in 1976 de meerderheidsstrategie geformuleerd. Dit hield in dat de PvdA alleen wilde regeren als ze de meerderheid van portefeuilles in het kabinet zou hebben.²⁵ De sociaaldemocratische onderhandelaars bleken in 1977 bereid om hierover compromissen te sluiten. Ze moesten zich echter (conform de statuten van de PvdA) verantwoorden bij de partijraad, die op zijn beurt aan de meerderheidsstrategie vasthield. Pas na goedkeuring van de raad konden de onderhandelaars een regeerakkoord sluiten. De overeengekomen verdeelsleutel 7-7-2 zou waarschijnlijk niet door de partijraad geaccepteerd worden. Dit zou op termijn een probleem gaan vormen.

¹⁹ Bouwman, *Bergredenaar*, 254.

²⁰ In 1973 slaagde de PvdA er in de christelijke partijen tegen elkaar uit te spelen, waardoor de CHU in de oppositie belandde en Barend Biesheuvel (ex-premier, ARP) de politiek verliet. Vooral de antirevolutionaire achterban was wantrouwend tegen de PvdA (terwijl de fractieleden overwegend progressief waren). Bron: P.L. van Enk, *De aftocht van de ARP: jaren van strijd tussen macht en beginsel* (Utrecht 1986) 88-92.

²¹ M. Zonneveld, 'Hoe komen we in godsnaam van die rooien af?' De rol van het CDA in de kabinetsformatie van 1977', in *DNPP Jaarboek 1992*, 119-138, aldaar 129.

²² J. van Merriënboer, P. Bootsma en Peter van Griensven, *Van Agt biografie: tour de force* (Amsterdam 2008) 262.

²³ Verkuil, *Grondhouding*, 182-184.

²⁴ Dit hield in dat het CDA en de PvdA ieder 7 ministers zouden krijgen, D'66 slechts 2.

²⁵ Bleich, *Joop den Uyl*, 359.

Verder bestonden er over allerlei beleidskwesties sterke meningsverschillen tussen PvdA en CDA. De onderhandelingen werden daarom vanwege kwesties als abortus en vermogensaanwasdelingen gestaakt.²⁶ Uiteindelijk bereikten de partijen een akkoord op 22 september. De enige nog openstaande kwestie was de portefeuillevdeling.

De overeengekomen 7-7-2-verdeelsleutel werd door de PvdA als een grote concessie jegens het CDA gezien. De sociaaldemocraten vreesden dat het progressieve karakter van de coalitie door de verdeling van de ministerszetels gevaar liep.²⁷ Als de PvdA-ministers niet de meerderheid in het kabinet hadden, moesten de christendemocratische ministers aan bepaalde progressieve eisen voldoen. Daarom stelden de sociaaldemocratische onderhandelaars een aantal voorwaarden op voor de CDA-ministers. Die hielden in dat Frans Andriessen (KVP) en Roelof Krusinga (CHU) wat de PvdA betreft geen minister mochten worden. De PvdA was argwanend over hen vanwege hun (vermeende) afkeer van progressieve politiek. Over Van Agt waren veel PvdA'ers nog veel kritischer.²⁸ Verder was de persoonlijke verhouding tussen Van Agt en Den Uyl bemoeilijkt door ervaringen in het kabinet-Den Uyl. De PvdA eiste dat Van Agt niet Minister van Justitie zou mogen worden in het nieuwe kabinet. Deze voorwaarden werden bekrachtigd door de PvdA-partijraad.²⁹

De voorwaarden werden door de meerderheid van de CDA-fractie afgewezen en leidden tot woede onder de christendemocraten. Van Agt werd, ondanks ergernissen in de fractie over zijn optreden, sterk gesteund door de fractie. Het CDA wilde niet akkoord gaan met de in haar ogen absurde veto's. Door de bindende uitspraak van de partijraad kon de PvdA echter niet meer op de eisen terugkomen. Dit ondanks de kans die Den Uyl had om het PvdA-partijcongres te overtuigen; hij legde zich neer bij de uitspraak.³⁰ De formatie raakte hierdoor in november in een impasse.

Toen rondom de bovenstaande kwestie de formatie op 5 november gestaakt werd, leek de breuk tussen PvdA en CDA onherstelbaar. Op 7 november werd Wim van der Grinten (op aanraden van Van Agt) als nieuwe informateur aangewezen. Deze Nijmeegse hoogleraar staatsrecht kende Van Agt goed (beiden doceerden eerder aan dezelfde faculteit). De nieuwe informateur werd aangesteld met een '*ruime opdracht*'.³¹

²⁶ J. van Rijswijk, *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA* (Amsterdam 1992) 131, 136-138.

²⁷ E. van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar 25 mei – 11 november 1977* (Amsterdam 1978), 144.

²⁸ De PvdA had bijvoorbeeld zeer sterke kritiek op hoe Dries van Agt het debat over de zaak Menten afgehandeld had. Deze veroordeelde oorlogsmisdadiger wist vlak voor zijn arresteren te ontsnappen. Dit leidde in het politieke debat tot zeer sterke kritiek vanuit de PvdA op Van Agt. Ook op het gebied van abortus wantrouwde de PvdA sterke bemoeienis vanuit Van Agt op Justitie. Over het algemeen wilde de PvdA liever niet samenwerken met CDA-leden die problemen hadden met het beleid van het kabinet Den Uyl. Zie ook: Van Merrienboer, *Van Agt*, 204-211.

²⁹ Van Thijn, *Dagboek*, 218-223.

³⁰ Bleich, *Den Uyl*, 388.

³¹ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (8 november 1977).

Dit impliceerde om in deze onderhandelingsronde ook alternatieve coalities te onderzoeken. Volgens de informateur moesten bredere coalities, zoals CDA-VVD-D'66 of PvdA-CDA-VVD-D'66, verkend worden. Deze varianten waren echter bij voorbaat tot falen gedoemd, omdat zowel PvdA als D'66 weigerden met de VVD te regeren. Van der Grinten stelde daarom in zijn advies aan de koningin dat een coalitie van CDA en VVD ook tot de denkbare (maar niet te prefereren) mogelijkheden behoorde.³² De PvdA achtte de kans van slagen voor deze coalitie onmogelijk. Hierom gingen zij ermee akkoord dat Wiegel en Van Agt zouden gaan praten, in de verwachting dat Van Agt uiteindelijk toch weer zou terugkeren bij de PvdA.

De formatiebesprekingen in de CDA-fractie

De ontwikkelingen rondom de formatie in november leidden tot een scheiding der geesten in de CDA-fractie. Verschillende progressieve en sociaal bewogen leden (zoals Willem Aantjes) hadden een duidelijke voorkeur voor de PvdA. Ze waren dan ook tegen regeren met de VVD. Deze fractieleden waren voornamelijk afkomstig uit de ARP. Daarnaast was er een conservatieve, 'rechtse' vleugel van KVP- en CHU-leden zoals Hans Gualthérie van Weezel, Durk van der Mei, Piet van der Sanden, Ad Lansink, Teun Tolman en Herman Wisselink en het ARP-lid Maarten Schakel.³³ Zij prefereerden een samenwerking met de VVD. Het gros van de leden van de voormalige KVP en CHU had niet een uitgesproken voorkeur.³⁴ In de discussies over de formatie kwamen de tegenstellingen in het CDA duidelijk naar voren.³⁵

De loyalisten zijn voortgekomen uit de progressieve groep. Hun voorkeur voor de PvdA laat zich op verschillende manieren verklaren. Allereerst vonden zij dat een nieuw kabinet zorg moest dragen voor de zwakken in de samenleving. Ze doelden op werklozen, gehandicapten, uitkeringsgerechtigden en etnische minderheden (zoals genoemd in het verkiezingsprogramma van het CDA, '*Niet bij brood alleen*').³⁶ Deze leden vonden dat die zorg alleen bij progressieve partijen in goede handen was. Daarmee ging dus een duidelijk wantrouwen ten opzichte van de VVD gepaard. De argwaan werd verder versterkt vanwege de voornemens van de VVD om stevig te bezuinigen op de sociale voorzieningen. De progressieve CDA'ers vreesden dat de zwakken de dupe zouden worden van deze liberale plannen. Ten tweede dachten ze dat alleen een coalitie met de PvdA voldoende maatschappelijk draagvlak zou hebben.

³² *Kamerstukken Tweede Kamer der Staten-Generaal 1977-1978*, 14600 nr.4, 71-74.

³³ Gualthérie van Weezel, *Rechts*, 50-53.

³⁴ Bouwman, *Bergredenaar*, 246-247.

³⁵ Van Merriënboer, *Van Agt*, 259.

³⁶ *Niet bij brood alleen. CDA verkiezingsprogramma '77-'81* (Den Haag 1977) 4-6.

Dit omdat de kiezer zich duidelijk voor de sociaaldemocraten had uitgesproken. Vooral vanuit de vakbeweging zou protest komen wanneer niet met de PvdA geregeerd zou worden, aldus Jan Nico Scholten en Stef Dijkman (KVP).³⁷

In de wekelijkse fractievergadering van het CDA werden de onderhandelingen vaak besproken. De fractie overlegde regelmatig met Van Agt over de onderhandelingspositie van het CDA in de gesprekken met de PvdA en D'66. De vergadering bood de kritische leden dus een handvat om de formatie indirect te beïnvloeden. De zeven leden maakten dan ook veelvuldig gebruik van deze mogelijkheid. De notulen van het fractieberaad bieden een aardig inzicht in hoe de groep zich opstelde, wat ze wist te bereiken binnen de fractie en hoe zij gezien werd door de rest van de fractie.

Op 3 november sprak de fractie over de personele eisen van de PvdA. Sytze Faber (ARP) waarschuwde voor negatieve consequenties als het CDA niet met de PvdA zou gaan regeren: *'Na ruim vijf maanden formeren is er geen politiek alternatief meer. (...) Als deze formatie mislukt, zullen wij toegroeien naar een politieke tweedeling in Nederland, waarbinnen van christelijke politiek praktisch geen sprake meer zal zijn.'*³⁸ Verschillende ARP-leden vonden dat het CDA, met het goedkeuren van de verdeelsleutel 7-7-2, voldoende winst had geboekt op de eisen van de PvdA. Faber stelde hierom dat de formatie niet mocht mislukken op grond van *'een probleem van personele aard'*.³⁹ Het grootste deel van de fractie (inclusief Van Agt) was echter ontevreden over de eisen van de PvdA en zag regeren met de VVD als een reële optie. De kritische ARP-leden waren erover teleurgesteld dat de kabinetsformatie met de PvdA zou mislukken door problemen over de ministerszetels. Daarnaast waren zij überhaupt tegen samenwerking met de liberale partij. Dit ondanks het feit dat het CDA zich voornam nooit *'constructieve democratische partijen'* uit te sluiten.⁴⁰

De kritische ARP-leden wilden dus zo lang als het kon de samenwerking met de PvdA in stand houden. Zo zei Jan van Houwelingen tijdens de fractievergadering van 9 november (toen de besprekingen met de PvdA al vastgelopen waren): *'Wij kunnen op grond van ons program niet vrijblijvend kiezen tussen PvdA en VVD. Zonder dat de deur naar de PvdA definitief dicht is mogen wij geen variant met de VVD overwegen. En de deur naar de PvdA mag zeker niet gesloten worden op grond van verschillen omtrent personen.'*⁴¹ Het werd duidelijk dat voor de groep kritische ARP'ers samenwerking met de VVD in zijn geheel uitgesloten was.

³⁷ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (22 november 1977).

³⁸ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (3 november 1977).

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977).

⁴¹ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (9 november 1977).

Het merendeel van de fractie was niet onder de indruk van dit standpunt. Kennelijk besepte de fractie niet dat de (latere) loyalisten bereid waren ver te gaan om een CDA-VVD coalitie tegen te werken. Het is in dit stadium van de formatie te verklaren doordat de groep nog geen politieke positie van belang had. Daarnaast werd het onvoorstelbaar geacht dat fractieleden zich tegen het kabinet zouden keren. Het is dan ook moeilijk om te zeggen of de loyalistengroep in deze fase van de formatie enige invloed heeft kunnen uitoefenen. Haar kritiek op een mogelijke samenwerking met de VVD werd echter wel steeds explicieter.

Het werd steeds duidelijker dat de meerderheid van de CDA-fractie met de VVD wilde gaan regeren. Lijmpogingen met de PvdA mislukten. Van der Grinten werd in diens pogingen om een bredere middencoalitie (PvdA-VVD-D'66) tot stand te brengen teleurgesteld door Ed van Thijn. Hij stelde dat hij met die combinatie kiezersbedrog zou plegen en Jan Terlouw (D'66) sloot zich daarbij aan.⁴² De laatste haalbare optie voor een te vormen coalitie bleek dus CDA-VVD. Toch waren de besprekingen tussen CDA, PvdA en D'66 niet definitief afgesloten. Binnen de CDA-fractie liepen de gemoederen over de keuze voor PvdA of VVD steeds hoger op. Op 9 november werd besproken of de CDA-fractie akkoord zou gaan met andere varianten dan PvdA-CDA-D'66, dus ook met CDA-VVD. De kritische AR-leden waren tegen de laatste variant, die steeds reëler werd. Ze gingen zo ver dat ze bij voorbaat hun steun ervoor ontzegden. Hans de Boer (de ARP-voorzitter) stelde: *'(...) dat er naar zijn wijze van zien alles aan gelegen is dat de poging om alsnog een kabinet van PvdA/CDA/D66 te vormen zo spoedig mogelijk slaagt. De Fractie kan niet op spreker rekenen wanneer zij vorming van een CDA/VVD-kabinet zou willen voorstaan.'*⁴³ In dezelfde vergadering zouden ook Jan Nico Scholten en Jan van Houwelingen vermelden dat zij een coalitie van CDA en VVD niet zouden ondersteunen.

De drie tegenstemmers vormden vanaf dat moment voor de meerderheid van de eventuele CDA-VVD-coalitie een gevaar. Dit bracht een verandering in de houding van de fractie ten opzichte van de tegenstemmers teweeg. De coalitie was immers voor haar bestaan afhankelijk van de parlementaire steun van deze leden. Het was dus van het grootste belang dat Van Houwelingen, De Boer en Scholten ervan overtuigd werden om alsnog de CDA-VVD regering te steunen. De KVP'er Lansink en de CHU'er Wisselink deden hierom een klemmend beroep op eensgezind gedrag.⁴⁴ Het verwondert niet dat zij de eenheid van de partij wilden bewaren. De fusieafspraken tussen de drie oude partijen waren zojuist op het CDA-congres van 5 november vastgelegd. De verdeeldheid binnen de fractie kon de fusie mogelijkwijs bemoeilijken.

⁴² Van Thijn, *Dagboek*, 289.

⁴³ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (9 november 1977).

⁴⁴ Ibidem.

Hiernaast nam de onrust toe, aangezien de fractie via de pers vernam dat *'een reeks van leden'*⁴⁵ indien nodig tegen de variant CDA-VVD zou stemmen. Het gerucht leidde tot onrust binnen de fractie, aangezien het niet duidelijk was of het CDA eensgezind het nieuwe kabinet zou steunen. Het onderlinge wantrouwen in de fractie groeide door het gedrag van de (latere) loyalisten.

Op 10 november kwam de fractie opnieuw bijeen om definitief te stemmen over regeringsvarianten. De kritische leden stelden dat de 'lijmpoging' met de PvdA zo snel mogelijk moest plaatsvinden: *'De heer VAN HOUWELINGEN zegt dat essentieel de vraag is of de lijmpoging moet worden voortgezet. (...) Wijst de fractie een nadere clausule af, dan zegt zij dat zij akkoord gaat met het vandaag beëindigen van de lijmpoging. Daarom kan spreker zich niet verenigen met het voorstel.'*⁴⁶ Hans de Boer en Jan Nico Scholten sloten zich aan bij het betoog van Van Houwelingen. Ze wilden dus koste wat kost de aansluiting met de PvdA houden. Aan het einde van de vergadering werd gevraagd te stemmen over de veto's over de portefeuilleverdeling (tegen Van Agt, Andriessen en Kruisinga). Opvallend is dat alleen Jan Nico Scholten bereid was de veto's te aanvaarden. Van Agt vroeg vervolgens of de fractie aanvullende personele eisen van de PvdA wilde accepteren. Een belangrijke vraag, want als het CDA haar poot stijf zou houden, zouden de onderhandelingen hoogstwaarschijnlijk mislukken. De sociaaldemocratische onderhandelaars waren immers gebonden aan de eisen van de partijraad. Nu stemden niet alleen Scholten, maar ook Beumer, Van Houwelingen en Faber tegen het voorstel, waardoor het aangenomen werd.⁴⁷ Het stemgedrag van de (latere) loyalisten toont aan dat ze tot in hoge mate bereid waren om eisen van de PvdA te accepteren. Door het besluit leek de variant CDA-PvdA-D'66 tot falen gedoemd.

Kort na de vergadering troffen Van Thijn, Van Agt en Terlouw elkaar voor de laatste keer. Van Agt zei in antwoord op voorstellen van de PvdA *'geen millimeter ruimte'* meer te hebben, vanwege het besluit van de CDA-fractie.⁴⁸ Van Thijn was van mening het CDA voldoende tegemoet te zijn gekomen. De onderhandelingen liepen hierom definitief vast, waardoor de mogelijkheid van de een tweede kabinet-Den Uyl van de baan was.⁴⁹ Van der Grinten zou zich gaan richten op de regeringsvariant CDA-VVD. Vijf dagen later begonnen de onderhandelingen tussen Hans Wiegel en Van Agt.⁵⁰

De loyalisten drukten al voordat de VVD in beeld was hun stempel op de fractievergaderingen. In de discussies over de formatie bleven ze, ondanks de stevige kritiek op de PvdA, stelselmatig toenadering tot de sociaaldemocraten bepleiten.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7(10 november 1977).

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Van Merriënboer, *Van Agt*, 277.

⁴⁹ Bouwman, *Bergredenaar*, 268-269.

⁵⁰ M. Zonneveld, *'Die rooien'*, 134.

Het had echter weinig concreet effect. Vanwege de stelligheid over de ministersposten van zowel het CDA als de PvdA was de formatie immers gedoemd te falen.⁵¹ Mede hierdoor is op te merken dat in dit stadium van de formatie de (latere) loyalisten nauwelijks invloed hebben kunnen uitoefenen. Die geringe invloed laat zich op twee manieren verklaren. Allereerst waren de fractie en potentiële coalitiepartijen voor de meerderheid niet afhankelijk van de zetels van de latere loyalisten. Pas in combinatie met de VVD, met 77 zetels, was dit het geval. Ten tweede waren de tegenstemmers binnen de fractie nog niet georganiseerd. Los van elkaar en met uiteenlopende standpunten, vormden ze nog niet een blok binnen het CDA. Alleen van Jan Nico Scholten is te stellen dat hij consequent vóór de progressieve koers (en dus tegen elke suggestie van een aansluiting met de VVD) stemde.

In een later stadium kregen de loyalisten veel kritiek te verduren vanuit de fractie vanwege hun dissidente gedrag. De meerderheid van het CDA was rondom de gesprekken met de PvdA echter bereid de kritiek vanuit de progressieve antirevolutionairen te accepteren. De kritische leden kregen namelijk alle ruimte om hun kritiek te uiten, zonder dat er een expliciet beroep gedaan werd op hun loyaliteit aan de partij. Pas vanaf het moment dat ze dreigden bij voorbaat hun steun voor een CDA-VVD coalitie in te trekken, nam de druk toe. Zoals gezegd ontstond er langzaam een zekere angst vanuit de fractie over de kritische leden, bijvoorbeeld toen geruchten over de tegenstemmers in de media ontstonden. Verder is het gegeven dat niet alle (latere) loyalisten tegen de voorstellen van Van Agt op 10 november stemden alleszins opvallend. Op die vergadering werd min of meer de laatste kans gegeven voor de coalitie PvdA-CDA-D'66. De loyalisten hadden hun hoop op een kabinet met de PvdA nog niet opgegeven en ze bleven het idee van samenwerking met de VVD afwijzen. Hun kritische houding ten opzichte van de formatie zette zich kort na 10 november om in een dissidente houding.

§1.2: 'Wij dreigen onze schepen achter ons te verbranden'.⁵² – november & december '77

Op 15 november discussieerde de fractie over de samenwerking met de VVD, omdat de breuk met de PvdA definitief leek. Het overgrote deel van de fractie wilde eenvoudigweg met de VVD verder. De kritische leden klampten zich echter nog altijd vast aan een coalitie met de PvdA. Dit omdat, aldus Jan Nico Scholten, een CDA-VVD kabinet niet geacht kon worden *'een antwoord te geven op de maatschappelijke problemen van vandaag'*.⁵³

⁵¹ Kroeger, *De rogge*, 92-96.

⁵² NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (15 november 1977).

⁵³ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (15 november 1977).

Hij stelde dit op basis van de formatiecriteria van het CDA.⁵⁴ Op eerdere vergaderingen hadden slechts enkele kritische antirevolutionairen bij voorbaat hun steun opgezegd in een mogelijk kabinet met de VVD. Nu namen ook Beumer, Van Houwelingen, Scholten en Faber definitief afstand van de nieuwe regeringspartner. De meerderheid van de coalitie werd in gevaar gebracht. Het leidde ertoe dat de kritiek op de tegenstemmers binnen de fractie toenam. Vooral de rechts-conservatieve vleugel kon niet begrijpen dat fractieleden nog steeds aansluiting bij de PvdA zochten. Door constant te koketteren met de PvdA zou het CDA een *'Januskop'* krijgen, aldus CHU-lid Kees van Dijk.⁵⁵ Het grootste deel van de fractie wilde helemaal niet meer regeren met de PvdA. Omgekeerd redeneerden de kritische leden dat het CDA juist ongeloofwaardig zou worden indien het met de VVD zou gaan regeren. De verschillen van mening over de coalitiepartner leken onoverbrugbaar.

Ondanks de bezwaren besloot het CDA met de VVD te gaan formeren. Het ongenoegen bij de kritische leden werd hierdoor versterkt. Daarnaast groeide binnen het CDA onenigheid tussen de antirevolutionairen en de katholieken over het verloop van de formatiediscussie. De antirevolutionairen waren niet bereid om hun eigen standpunt (tegen de VVD) ten behoeve van de wil van de meerderheid (tegen de PvdA) op te offeren.⁵⁶ Ze bleven stelselmatig vasthouden aan hun eigen mening. Dit heeft te maken met de achtergrond van de ARP-leden, want binnen de antirevolutionaire fractie waren discussies vaak principieel en vonden met de hele fractie tegelijk plaats.⁵⁷ De KVP-leden waren meer bereid hun individuele oordeel op te offeren wanneer de fractie in meerderheid besluiten nam. Bovendien volgden ze doorgaans de mening van specialisten binnen de fractie.⁵⁸ De katholieken, door hun bereidwilligheid compromissen te sluiten, konden niet begrijpen dat bij een evidente meerderheid de kritische antirevolutionairen bleven dwarsliggen.

De onenigheid leidde tot incidenten. Zo spuwde het katholieke Kamerlid Dien Cornelissen op de grond in de fractiekamer, uit afschuw van de opstelling van de kritische leden.⁵⁹ Het oud-fractielid Faber gebruikte dit incident om aan te tonen dat het onderlinge contact in de fractie gespannen werd. De kritiek van de (latere) loyalisten werd niet geaccepteerd, ze leidde tot hun *'excommunicatie'*.⁶⁰ Opvallend is dat Faber gebruik maakt van de term *'excommunicatie'*.

⁵⁴ De formatiecriteria voor het nieuwe kabinet waren: een parlementaire meerderheid, representatief t.o.v. de verkiezingsuitslag, maatschappelijke aanvaardbaarheid en herkenbaarheid van het verkiezingsprogramma *'Niet bij brood alleen'*. Bron: NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977).

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Van der Hoff, *Interview Willem Aantjes* (14 oktober 2014).

⁵⁷ Verkuil, *Positieve grondhouding*, 191.

⁵⁸ NTR/VPRO, *Andere Tijden: Het ontstaan van het CDA* (1 oktober 2002).

⁵⁹ Van der Hoff, *Interview Faber* (16 juli 2014).

⁶⁰ Ibidem.

Het is immers een begrip afkomstig uit de katholieke kerk, gebruikt door een antirevolutionaire (en gereformeerde) oud-politicus. De kritische antirevolutionairen constateerden dat de katholieke meerderheid in de fractie zich tegen hen keerde.

De gesprekken met de VVD verliepen, in schril contrast met de onderhandelingen tussen CDA en PvdA, zeer snel. Wiegel en Van Agt troffen elkaar op de avond 15 november in het restaurant *Le Bistroquet* in Den Haag, waarna zij in zes dagen een regeerakkoord smeedden. De beroemde foto van die ontmoeting⁶¹ symboliseert het 'onder ons'- karakter van die besprekingen. Het contact met Wiegel voelde voor Van Agt als een verademing na de moeizame en langdurige onderhandelingen met de sociaaldemocraten (in het bijzonder met Van Thijn). Beide politici bejubelden achteraf het soepele verloop van de gesprekken.⁶² De twee partijleiders namen het eerder gesloten regeerakkoord van 22 september als uitgangspunt; er was dus al veel voorwerk gedaan.

De CDA-fractie reageerde verdeeld op de gesprekken met de VVD. De meerderheid was teleurgesteld in de PvdA en zag geen problemen in de samenwerking met de VVD. Verwacht werd dat, door het electorale overwicht van het CDA, de VVD geremd kon worden in haar eisen. Het nieuwe kabinet zou daadwerkelijk het kabinet van het CDA worden: *"ons' kabinet"*.⁶³ Omdat het akkoord van 22 september als basis gold, had de meerderheid geen moeite met de wisseling van regeringspartner. Zelfs Sytze Faber, die zich al eerder kritisch uitte over de CDA-VVD variant, vond niet dat het regeerakkoord in zijn geheel afgewezen mocht worden.⁶⁴ Afgezien van Faber waren de kritische leden sterk ontevreden. De groep wantrouwde het snelle resultaat van de gesprekken tussen Wiegel en Van Agt.⁶⁵ Hoewel het regeerakkoord een groot deel van het sociale beleid van het PvdA-CDA-D'66-akkoord bevatte, vertrouwden de kritische leden de liberalen niet. Dit ging zo ver dat ze het akkoord in het geheel niet wilden ondersteunen. Ze eisten dat het CDA in het akkoord overgecompenseerd moest worden.⁶⁶ In ieder geval eisten de kritische leden dat met de VVD minstens zo hard onderhandeld moest worden als met de PvdA.⁶⁷ Dit uitgangspunt zou in de discussies rondom de goedkeuring van het regeerakkoord een belangrijke rol gaan spelen.

⁶¹ <http://www.nrcnext.nl/files/2010/07/Formatiebesprekingen-480x327.jpg>.

⁶² J. Tromp en P. Witteman, *Voor de duvel niet bang: mr. Dries van Agt van weersin tot wellust* (Haarlem 1980) 132-134.

⁶³ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (22 november 1977).

⁶⁴ Van der Hoff, *Interview Faber* (16 juli 2014).

⁶⁵ NTR/VPRO, *Andere Tijden: Partij of Principes* (23 september 2010).

⁶⁶ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977).

⁶⁷ Van der Hoff, *Interview Willem Aantjes* (14 oktober 2014).

'Honderd amendementen!'

Op 21 november was na zes dagen van onderhandelingen het regeerakkoord volledig afgerond. Van Agt legde de volgende dag het conceptakkoord ter goedkeuring aan de fractie voor. Hij verwachtte dat de fractie het in korte tijd kon goedkeuren, daar het veel punten uit de versie van 22 september bevatte. Van Agt vroeg hierom de fractie in drie uur een besluit te nemen. Hij wilde diezelfde avond een definitieve versie van het stuk bespreken met de onderhandelingspartners, om zo de formatie compleet af te ronden.⁶⁸ In de fractie steeg de ontevredenheid van de kritische leden tot een kookpunt. Ze eisten een zorgvuldige discussie over het regeerakkoord. Scholten stelde dat een geforceerde behandeling een zeer slechte invloed zou hebben op zijn oordeel.⁶⁹ Willem Aantjes vond dat met de VVD net zo stevig onderhandeld moest worden als met de PvdA. Hij dacht dat er veel meer te halen was uit het akkoord, vooral wat betreft het abortusbeleid.⁷⁰

De tegenstellingen tussen de bloedgroepen kwamen tijdens deze marathonvergaderingen op verschillende manieren naar voren. Allereerst bepleitte Aantjes dat de ARP zich nog apart op woensdagochtend (23 november) mocht beraden op het akkoord.⁷¹ Het is interessant dat de ARP dit nodig achtte. Vanuit de KVP werd kritisch gereageerd op het verzoek.⁷² De andere partijen voelden de behoefte niet. Het gegeven dat de ARP zich op haar positie moest bezinnen voor de vergadering met de gehele fractie, laat zien dat de oude partij haar individuele positie binnen het geheel van groot belang achtte. De positie van de ARP is te verklaren omdat zij een dictatuur van de meerderheid binnen het CDA vreesde. De antirevolutionairen waren van opvatting dat de mening van individuele fractieleden belangrijk was en niet mocht sneuvelen ten behoeve van de wil van de meerderheid.⁷³ De ARP begon zich dus steeds duidelijker te profileren als een aparte groep binnen de CDA-fractie; de CHU en de KVP zagen de noodzaak tot beraad immers niet.

Een gedeelte van de CDA-fractie eiste zorgvuldige bestudering, maar de meerderheid wilde akkoord gaan met de conceptversie.⁷⁴ Rechtse fractieleden, zoals Hans Gualthérie van Weezel, stelden dat er slechts ruimte was voor *'redactioneel commentaar'*, aangezien het akkoord nagenoeg een kopie was van een eerdere versie.⁷⁵

⁶⁸ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (22 november 1977).

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Van der Hoff, *Interview Willem Aantjes* (14 oktober 2014).

⁷¹ Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 159.

⁷² NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (22 november 1977).

⁷³ Dit komt goeddeels overeen met de definitie van Willem Aantjes over democratie. Zie ook: Van der Hoff, *Interview Willem Aantjes* (14 oktober 2014).

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (22 november 1977).

Hij stond erom bekend dat hij de kritiek van de loyalisten niet serieus nam. De opmerking laat zien dat hij niet bereid was veel kritiek te accepteren vanuit de groep. De (latere) loyalisten trokken aan het kortste eind, waardoor het stuk direct in behandeling genomen werd. Ondanks het voornemen van Van Agt om haast te maken, duurde de beoordeling van het stuk maar liefst twee volle dagen. De kritische leden gingen zeer diepgaand in op allerlei details. Dit leidde ertoe dat in twee dagen tijd er bij elkaar ongeveer 24 uur plenair gediscussieerd werd over het regeerakkoord.⁷⁶ Toen de vergaderingen afgerond werden, was het akkoord nog niet in zijn geheel afgehandeld. Gedurende deze ‘marathonvergaderingen’ zouden de kritische leden de discussies domineren.

De loyalisten grepen in deze vergadering een voor hen beschikbaar machtsmiddel aan. Zij probeerden namelijk met amendementen op het akkoord het kabinetsbeleid om te buigen. De toetssteen voor de bezwaren was het overwegend progressieve CDA-verkiezingsprogramma *‘Niet bij brood alleen’*. Hierom fileerden de kritische leden het weinig progressieve regeerakkoord.⁷⁷ Van Agt was in grote mate bereid de kritiek aan te horen. De fractievoorzitter gaf de dissidenten hierdoor alle ruimte om hun mening te geven.

De gemene deler in de bezwaren was dat door de samenwerking met de VVD delen van het akkoord een onwenselijke lading kregen. Zo zei Aantjes over de begroting: *‘Gezien de politieke combinatie kan een paragraaf dat letterlijk hetzelfde als die van 22 september is een andere politieke betekenis hebben. Spreker denkt aan de ‘enkele miljarden’ in het kader der beleidsombuigingen boven de afgesproken 4 miljard; die ‘enkele miljarden’ hebben in een combinatie met de VVD een andere betekenis dan in een combinatie met PvdA en D66.’*⁷⁸ Aantjes zei dit omdat verschillende VVD-fractieleden tijdens de verkiezingscampagne duidelijk hadden gemaakt miljarden gulden te willen bezuinigen in de publieke sector.⁷⁹

Verder vreesden de (latere) loyalisten voor de positie van de zwakkeren in de samenleving en het draagvlak van het kabinet bij de sociale partners. De groep eiste onder meer garanties voor de sociale uitkeringen, de lonen in de collectieve sector en het beleid ten opzichte van inkomensverschillen en welzijnsbeleid.⁸⁰ Op dit soort agendapunten werden tientallen amendementen gepresenteerd. De groep dreigde in de vergadering veelvuldig de politieke steun voor het kabinet in te trekken indien de amendementen niet overgenomen zouden worden.⁸¹ Het leek er al snel op dat als deze wijzigingen niet doorgevoerd zouden worden, het kabinet een te geringe parlementaire basis had.

⁷⁶ VPRO, *Hollands Spoor* (25 november 1977), geraadpleegd op 8 augustus 2014.

⁷⁷ M. Zonneveld, ‘Die rooien’, 122.

⁷⁸ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (22 november 1977).

⁷⁹ Verkuil, *Grondhouding*, 214.

⁸⁰ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (22 november 1977).

⁸¹ Ibidem

Ook het defensie- en buitenlandbeleid werden zeer sterk bekritiseerd. De leden uitten hun ongenoegen omdat de regering geen initiatief wilde nemen om het apartheidsregime in Zuid-Afrika te bestrijden, bijvoorbeeld door het instellen van een Nederlands olieboycot. Het kabinet wilde bij buitenlandse kwesties alleen initiatieven nemen via internationale verbanden, zoals de EEG. Daarnaast vonden verschillende kritische leden (en ook de latere minister van Defensie, Roelof Krusinga) dat het kabinet zich in het akkoord duidelijker zou moeten uitspreken tegen kernwapens.⁸² Ook het optreden van Van Agt werd onderworpen aan kritiek. Van Houwelingen vond het onjuist dat hij 'gedwongen' werd zich solidair te verklaren door de veranderde politieke samenstelling.⁸³

Van Agt probeerde in de vergadering zoveel mogelijk tegemoet te komen aan de eisen van de kritische leden. Waarschijnlijk zag hij in dat het gevaar van de groep dissidenten concreter werd. Door ze niet af te remmen in hun kritiek kon hij voorkomen dat ze hun steun introkken. Hierom verdedigde hij expliciet het recht van die leden om hun voorbehouden op het regeerakkoord te presenteren. In de rol van voorzitter greep hij dan ook een aantal keer in toen conservatieve fractieleden de loyalisten bekritiseerden (bijvoorbeeld nadat ze beschuldigd werden van onbetrouwbaarheid).⁸⁴ Daarnaast deed Van Agt er alles aan het wantrouwen jegens de VVD weg te nemen. Hij sprak zich echter nimmer uit over de mogelijkheid dat fractieleden in hun eindoordeel tegen het akkoord zouden stemmen.⁸⁵ Des te opvallender, aangezien vooral conservatieve leden juist hierover hun zorgen uitten en dit cruciaal was voor de parlementaire meerderheid van het nieuwe kabinet.

Van Agt had zich in eerdere fractievergaderingen terughoudend opgesteld in de discussies over de meerderheid van de nieuwe regering. In de marathonvergaderingen probeerde hij voor het eerst alle verschillende opvattingen in de fractie expliciet de ruimte te geven. Opvallend is dat de fractievoorzitter nu sprak van een conflict binnen het CDA.⁸⁶ Het lijkt erop dat Van Agt als hoogste prioriteit had dat het kabinet er hoe dan ook zou komen. Indien het conflict niet escaleerde, kon de coalitie aan het werk. Van Agt heeft later becommentarieerd dat hij, ondanks de tegenvallende kabinetscijfers, trots was op het gegeven dat het kabinet er zat en dat het niet gevallen is.⁸⁷ Van Agt was dan ook meer dan bereid een groot aantal amendementen te incasseren om de steun van de kritische leden niet te verliezen. Hij vreesde echter dat Wiegel dit niet zou accepteren.⁸⁸

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ NTR/VPRO, *Andere Tijden: Kabinet in crisis* (9 september 2012).

⁸⁸ Van Merriënboer, *Van Agt*, 285.

De onenigheid tussen de bloedgroepen nam toe. Uit de bestudering van de notulen en gesprekken met betrokkenen, blijkt dat de sfeer tijdens de besprekingen van het regeerakkoord onaangenaam was. De kritische leden kregen zware kritiek te verduren vanuit KVP- en CHU-hoek, zij werden als onbetrouwbaar gezien en hun houding werd zelfs 'onchristelijk' genoemd.⁸⁹ De (latere) loyalisten voelden zich erdoor beledigd. In de discussies werd veel op de man gespeeld. Ervaren politici als Maarten Schakel klaagden in de vergadering en tegen de pers over de harde sfeer en de toon van de debatten.⁹⁰ Het geheel resulteerde in onbehagen over de toekomst van het CDA.

De gespannen sfeer binnen de fractie is te verklaren omdat in de ontstane situatie de parlementaire meerderheid van de coalitie CDA-VVD dreigde te verdwijnen. Het leek alsof de zeven kritische CDA-leden pertinent tegen de coalitie waren. Verschillende fractieleden voelden zich daarom ook in het nauw gedreven door de loyalisten. De bezwaren van de dissidenten werden niet gedeeld. De neiging van de kritische leden om hun individuele mening boven die van de fractie te laten prevaleren werd evenmin begrepen. Daarnaast vreesde de fractie dat deze leden door hun opstelling de eenheid van het CDA in gevaar brachten. Immers, als de loyalisten het kabinet zouden laten vallen, zou het CDA richting de kiezers veel uit te leggen hebben. Bovendien zou het de fusie van de drie christelijke partijen in potentie kunnen bemoeilijken. De antirevolutionairen hadden eerder een kritisch geluid in de grondslagediscussie van het CDA ten gehore gebracht.⁹¹ Wederom bekritiseerde een groep ARP-leden de koers van de partij. De toekomst van het CDA werd dus ook onderdeel van de crisis rondom de loyalisten.

De formatie van 1977 kreeg veel publicitaire aandacht.⁹² Aanvankelijk speelde het probleem van de dissidenten nauwelijks een rol van betekenis, waardoor de media-aandacht gering was. Dit veranderde toen de VVD met het CDA ging formeren. In tegenstelling tot de eerdere maanden zwegen Van Agt en Wiegel in alle toonaarden over de onderhandelingen.⁹³ Het werd langzamerhand echter steeds duidelijker voor de pers dat in het CDA geen overeenstemming bestond over de nieuwe coalitie. Dit leidde tot grote media-aandacht voor de discussies binnen de fractie, dus ook voor de loyalisten. Het VPRO-programma *Hollands Spoor* wijdde bijvoorbeeld op 25 november een volledige uitzending aan de marathonvergaderingen.⁹⁴

⁸⁹ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977).

⁹⁰ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (23 november 1977); VPRO, *Hollands Spoor* (25 november 1977).

⁹¹ Ten Napel, *Eigen weg*, 234-235.

⁹² Van der Hoff, *Interview Sytze Faber* (16 juli 2014).

⁹³ Regelmatig verzonden zij holle persberichten. Denk hierbij aan nietszeggende berichten als: '*Hedenmiddag zijn de besprekingen van de informateur professor doctor W.C.L. van der Grinten met de fractievoorzitters van CDA en VVD aangevangen. De bespreking verlopen in een positieve sfeer en worden morgenmiddag voortgezet.*' Van Merriënboer, *Van Agt*, 284.

⁹⁴ VPRO, *Hollands Spoor* (25 november 1977).

Speculaties over de persoonlijke verhoudingen binnen de fractie werden in verschillende kranten gepubliceerd. Vooral een vermeend conflict tussen Aantjes en Van Agt kreeg zoveel aandacht, dat binnen de fractievergaderingen beide politici zich genoodzaakt zagen dit gerucht te ontkennen.⁹⁵

Binnen de PvdA werden de conflicten secuur in de gaten gehouden. Van Thijn gaf achteraf toe *'met enig leedvermaak'* naar de verwickelingen in het CDA te hebben gekeken.⁹⁶ Via de loyalisten zagen de sociaaldemocraten alsnog een mogelijkheid de coalitie te ondermijnen.⁹⁷ Toen dit niet haalbaar bleek verklaarde de PvdA zich een fel tegenstander van het nieuwe kabinet. In de jaren die volgden zouden ze proberen de loyalisten aan hun kant te krijgen.

De tweede marathonvergadering eindigde om kwart over vijf in de ochtend van 24 november. De kritische leden hadden geprobeerd het regeerakkoord in progressieve richting om te buigen. Tientallen amendementen waren door hen gepresenteerd aan Van Agt. De taak was aan hem deze door Wiegel te laten goedkeuren. Van Agt was dodelijk vermoeid en maakte zich zorgen over de totstandkoming van het nieuwe kabinet, daar hij dacht dat Wiegel wel bereid was enige, maar niet alle amendementen te accepteren.⁹⁸

In tegenstelling tot de vorige periode (waarin het CDA nog met de PvdA onderhandelde), wisten de (latere) loyalisten in dit stadium grote invloed uit te oefenen op het nieuwe kabinet. De veranderde electorale samenstelling resulteerde erin dat zij een sleutelrol vervulden in het overleg. Ze hadden hierdoor de potentiële middelen om het te vormen kabinet te laten vallen. De regering was afhankelijk van de steun van de loyalisten. Daarmee werd hun positie ineens zeer relevant en grepen ze de mogelijkheden die dat bood meteen aan. De vergaderingen van de fractie werden gedomineerd door het zevental kritische leden. Soms vonden ze bijval, op andere momenten werden ze sterk bekritiseerd. Concreet presenteerden de loyalisten een groot aantal amendementen, waarvan er 47 zouden worden verwerkt in het uiteindelijke regeerakkoord.⁹⁹ Daarnaast genoten ze veel publicitaire aandacht. De formatie werd nauwlettend door de pers gevolgd, maar ook nieuws over conflicten in het CDA was erg populair. Bovendien gaven de (latere) loyalisten sympathisanten van een nieuw progressief kabinet hoop. Al voordat de groep zich tegen het kabinetsbeleid verklaard had, drukte ze dus haar stempel op de onderhandelingen met de VVD. Op de inhoud van het regeerakkoord heeft de (latere) loyalistengroep dus sterke invloed gehad.

⁹⁵ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977).

⁹⁶ Van Thijn, *Dagboek*, 16.

⁹⁷ Bleich, *Den Uyl*, 393.

⁹⁸ Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 160.

⁹⁹ Op basis van de fractienotulen is de auteur van deze scriptie op het getal 47 gekomen. Enkele amendementen werden als onderdelen van grotere onderwerpen in het akkoord verwerkt. Bron: NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977).

Niet bevorderen en niet beletten

Van Agt en Wiegel troffen elkaar in de vroege ochtend van 24 november. De VVD-leider toonde zich welwillend en zegde toe een groot aantal ('zeventig of tachtig'¹⁰⁰) amendementen in het akkoord op te nemen. Hij was in hoge mate bereid de eisen in te willigen, daar hij vooral gericht was op het vergaren van regeringsmacht: het beleid interesseerde Wiegel naar eigen zeggen weinig.¹⁰¹ Tot ieders verbazing keerde Van Agt terug naar de fractie met een sterk herzien akkoord, waarin 47 amendementen verwerkt waren. Als het maar niet ten koste ging van de steun uit de fractie was Wiegel, net als Van Agt, bereid de amendementen van de loyalisten te accepteren. De inschikkelijkheid van de twee fractievoorzitters doet vermoeden dat ze voornamelijk uit waren op het vergaren van de regeringsmacht. In ieder geval is te zeggen dat ze niet zo sterk waarde hechtten aan beleid zoals de kritische CDA-leden.

De meerderheid van de fractie was tevreden over het voorlopige regeerakkoord. Faber zei hier later over dat Van Agt '*met een acht op zijn rapport*'¹⁰² naar de fractie was teruggekeerd. Ondanks de aanvaarding van de amendementen konden de kritische leden nog altijd niet instemmen met het akkoord. In dit stadium van de onderhandelingen was verdere amendering echter niet meer mogelijk. Hierom werd de fractie in de vergadering van 28 november verzocht een definitief '*ja of neen*' te formuleren over de tekst.¹⁰³ Dit was voor de kritische leden onacceptabel. Ze vonden dat er met de VVD net zo hard onderhandeld moest worden als met de PvdA. Gaandeweg vormde zich een groep van zes fractieleden, die verklaarde tegen het akkoord te zijn. Op die vergadering splitsten de kritische leden zich dus af en vormden een dissidente groep binnen de CDA-fractie: de loyalisten.

Als eerste van de zes betoogde Jan van Houwelingen dat het akkoord onvoldoende bescherming bood voor de zwakken in de samenleving. De uitspraken die de VVD in verkiezingstijd gedaan had, wezen op een andere houding dan het regeerakkoord bepleitte. Hij wantrouwde het hoge tempo waarin de amendementen door Wiegel waren aanvaard. De in de ogen van Van Houwelingen te geringe concrete politieke invulling van het akkoord liet voor de VVD te veel ruimte over om het beleid anders te interpreteren dan het CDA zou '*moeten wensen*'.¹⁰⁴ Daarom verklaarde Van Houwelingen tegen het regeerakkoord (en dus tegen het kabinet) te stemmen. Beumer sloot zich hierbij aan.

¹⁰⁰ NTR/VRPO, *Andere Tijden: Partij of Principes* (23 september 2010).

¹⁰¹ Bleich, *Joop den Uyl*, 392-393.

¹⁰² Van der Hoff, *Interview Sytze Faber* (16 juli 2014).

¹⁰³ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977).

¹⁰⁴ *Ibidem*.

Hans de Boer vond op zijn beurt dat het kabinet zowel te weinig maatschappelijk als parlementair draagvlak zou hebben. Hij stelde dat met de vorming van het kabinet te grote risico's genomen werden, net als bij de vorming van het CDA. Hij wilde zijn steun niet verlenen om nog een teleurstelling zijnerzijds te voorkomen. Het impliceerde dat hij teleurgesteld was in zowel het kabinet als de partij. Vanwege zijn vooraanstaande positie als voorzitter van de ARP kreeg hij veel kritiek (vanuit de CHU en de KVP) op die uitspraak. Het laat zien dat verschillende fractieleden hun bedenkingen hadden bij het CDA. Refererend aan de eerdere betogen sloot het KVP-lid Stef Dijkman zich bij de drie antirevolutionairen aan.¹⁰⁵

Er heerste in de fractie verwarring over de precieze politieke positie van de groep, want hun bijdragen bevatten alleen stemmen tegen het regeerakkoord. Ze hadden nog niet expliciet hun steun aan het kabinet ontzegd. Van Agt maakte niet kenbaar hoe hij over de tegenstemmers dacht. Hierdoor was er geen sprake van sturing in de fractie. De reacties op de dissidenten liepen dan ook uiteen. Zo waren er verschillende leden (van voornamelijk KVP- en CHU-huize) die fel ingingen tegen de bezwaren van de loyalisten. De KVP'er Van der Mei kon bijvoorbeeld niet begrijpen dat de kritische leden zich niet eerder zo expliciet hadden geuit tegen de VVD.¹⁰⁶ Lansink (CHU) stelde daarnaast dat er meer solidariteit verwacht mocht worden jegens Van Agt. Bovendien was de positie van het CDA niet te verklaren naar de achterban wanneer de fractie zich voortdurend verdeelde, aldus Lansink.¹⁰⁷ Vele fractieleden, onder wie ook Faber, sloten zich bij die argumentatie aan. Hij vond daarbij dat een stelselmatige ondermijning van de samenwerking van de CDA-VVD combinatie niet te verklaren was.¹⁰⁸ Hij ging hierom toch, onder een viertal voorwaarden, akkoord met de nieuwe coalitie.¹⁰⁹

De onduidelijkheid werd weggenomen door Willem Aantjes. Hij presenteerde zich als voorman van de tegenstemmers. Aantjes sprak voor het eerst over een gezamenlijk opererende factie.¹¹⁰ Hij oordeelde dat het akkoord weliswaar verbeterd was ten opzichte van 21 november, maar nog niet goed genoeg. Aantjes vond namelijk dat het CDA 'overgecompenseerd'¹¹¹ moest worden vanwege de veranderde politieke samenstelling. Hij eiste dat beleid sterker christelijk moest zijn. Dit was, ondanks de overgenomen amendementen, te weinig gebeurd. Aantjes wilde om twee redenen het regeerakkoord niet ondersteunen. Ten eerste vond hij dat samenwerking met de VVD op de lange termijn negatieve gevolgen voor het CDA zou hebben.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Van der Hoff, *Interview Sytze Faber* (16 juli 2014).

¹⁰⁹ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977)

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Ibid.

Ten tweede mocht de minderheid in de fractie niet gedomineerd worden door de meerderheid.¹¹² Dit komt overeen met Aantjes' opvatting van democratie: *'Democratie bewijst zich in de mate waarin de meerderheid bereid is met de minderheid rekening te houden'*.¹¹³ Alle eerder genoemde kritische leden, behalve Faber, sloten zich bij het verhaal van Aantjes aan. De groep bestond nu uit zes leden die openlijk verklaarden geen steun te geven aan het kabinet.¹¹⁴ De impact van het betoog van Aantjes was groot. Hij was vice-fractievoorzitter van het CDA en werd door velen als politicus gewaardeerd. Binnen het CDA-electoraat was Aantjes populair, gelet op het grote aantal voorkeurstemmen.¹¹⁵

Verschillende rechtse fractieleden waren zeer ontevreden over het ontstaan van de dissidente groep. Teun Tolman (CHU) stelde dat het grote wantrouwen tegen de VVD en de nieuwe coalitie *'onchristelijk'* was.¹¹⁶ Van der Sanden (KVP) betoogde dat de loyalisten door hun uitlatingen onbetrouwbaar waren jegens de fractie en Van Agt. Op deze uitspraken reageerde Jan Nico Scholten hoogst verontwaardigd door te zeggen dat aan zijn integriteit niet te twijfelen was, aangezien hij *'voor God en geweten'* handelde.¹¹⁷ Gerrit Braks (KVP) en Maarten Schakel vonden dat de sfeer in de fractie veel te negatief werd. Hoewel in de notulen niet expliciet melding wordt gedaan van een harde confrontatie, laten de uitingen van bijvoorbeeld Braks en Schakel zien dat de sfeer zeer onaangenaam was.

De fractie was dus in twee kampen verdeeld. Van Agt zag zich nu genoodzaakt een duidelijke stap te nemen in de richting van de kritische groep. In een laatste poging de loyalisten te overreden, vroeg hij of ze door de gevoerde discussie in het fractieberaad wellicht van standpunt veranderd waren. Hij wilde een definitief antwoord op de vraag of ze het kabinet zouden ondersteunen. Aantjes, wederom opererend als leider van de groep, stelde dat de fractie niet kon rekenen op zijn steun. Maar hij zei *'de totstandkoming van een kabinet (...) niet te bevorderen maar ook niet te beletten'*.¹¹⁸ Die formulering definieerde de politieke positionering van de loyalisten. Ze stemden in met het ontstaan van de coalitie, maar ze zouden haar voortdurend kritisch volgen. Het beleid moest overtuigen. Scholten, Van Houwelingen, Dijkman, De Boer en Beumer sloten zich bij Aantjes aan.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Van der Hoff, *Interview Willem Aantjes* (14 oktober 2014).

¹¹⁴ Dit waren Jan Nico Scholten, Bouke Beumer, Hans de Boer, Stef Dijkman en Jan van Houwelingen. Bron: NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977)

¹¹⁵ Aantjes ontving bij de verkiezingen van 1977 veertig procent (129.044) van de 334.447 voorkeurstemmen op het CDA. Zeker vergeleken met de voormalige politieke leiders van de CHU, Kruisinga (61.341) en de KVP, Andriessen (19.404), was dit een groot aantal. Bron: Bouwman, *Bergredenaar*, 250.

¹¹⁶ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977).

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977).

Ondanks de opwinding in het CDA had Van Agt zijn doel bereikt, want hij kon de gesprekken met Wiegels voortzetten. Scholten voegde aan het slot van de vergadering toe dat de loyalisten niet een eventuele motie van wantrouwen aan het adres van het kabinet zouden ondersteunen. Waarschijnlijk wilde hij opnieuw de loyaliteit van de dissidente groep aan de fractie benadrukken. De vergadering sloot om 05:00 uur.¹¹⁹

Hoewel de fractie voltallig had ingestemd met het CDA-VVD-akkoord, leefde bij de PvdA de opvatting dat de verdeeldheid een kans bood. De PvdA en D'66 vonden dat er niet meer sprake was van een meerderheidskabinet.¹²⁰ De loyalisten werden dus door de oppositie geïnterpreteerd als tegenstanders in plaats van 'gedogers' van het kabinet. Toen voor de PvdA duidelijk was dat alle handreikingen naar het CDA in dit stadium van de formatie zinloos waren, verklaarden ze zich bij Van der Grinten als tegenstanders van het nieuwe kabinet, samen met D'66, PPR, PSP en CPN. Alleen de Boerenpartij, die slechts een zetel in de Tweede Kamer had, ondersteunde de coalitie. De SGP, GPV en DS '70 zegden Van der Grinten toe de coalitie constructief te bejegenen.¹²¹ De media-aandacht voor de loyalisten was rondom en na de vergadering van 28 november enorm groot. Het ontstaan van de fractie werd voorpaginanieuws.¹²² De term 'loyalisten' werd bedacht door Van Agt op een persconferentie kort na de fractievergadering. Hij stelde dat de groep niet slechts gedoogde en zich positief ten opzichte van het regeerakkoord verhiel. Verschillende kranten volhardden in echter de term 'dissidenten', omdat de loyalisten veelal als tegenstanders van het nieuwe kabinet geïnterpreteerd werden.

Het kabinet-Van Agt I werd ondanks de moeilijkheden met de loyalisten op 19 december 1977 beëdigd. Hoewel de loyalisten aanvankelijk in de formatie weinig invloed hadden, kregen zij een bijzonder invloedrijke positie vanaf 28 november 1977. Door hun dissidente standpunt binnen de coalitiepartij, gecombineerd met het geringe zetelaantal van de CDA-VVD coalitie, namen ze een sleutelpositie in. Duidelijk was dat de door Van Agt gewenste eensgezindheid van de fractie niet bereikt was. De loyalisten maakten zowel de fractie als het kabinet afhankelijk van hun oordeel. Ook gaven ze de oppositie een mogelijkheid om het nieuwe kabinet op te blazen. De fractieleden, die (afgezien van Aantjes) tot dan toe weinig in de melk te brokkelen hadden, verkeerden nu voor zowel de fractie als het kabinet op een invloedrijke positie. Geconcludeerd kan worden dat vanaf het moment dat het CDA in zee ging met de VVD de loyalisten de kans kregen grote invloed uit te oefenen op het kabinet.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ *Kamerstukken Tweede Kamer der Staten-Generaal 1977-1978*, 14600 nr.4, 97-98.

¹²¹ *Kamerstukken Tweede Kamer der Staten-Generaal 1977-1978*, 14600 nr.4, 74.

¹²² 'Zes CDA-leden tegen regeerakkoord met de VVD' *Nederlands Dagblad* 30 november 1977; 'Zes leden van CDA tegen regeerakkoord' *Nieuwsblad het Noorden* 29 november 1977.

Hoofdstuk 2: De loyalisten en de politieke praktijk van het kabinet-Van Agt I

De loyalisten, die zich op 28 november tegen het regeerakkoord verklaarden, werden op 5 december aangevuld met de antirevolutionair Willem de Kwaadsteniet.¹²³ Van het zevental was bekend dat het tegen rechts-conservatieve agenda van de VVD was. Het regeerakkoord bevatte volgens de groep te weinig elementen van het verkiezingsprogramma *Niet bij brood alleen*.¹²⁴ De dissidenten verklaarden de regering kritisch te zullen volgen en hun steun te laten hangen van hun oordeel over het beleid. Hiermee werd het kabinet met een potentieel risico geconfronteerd, daar het voor de meerderheid in de Tweede Kamer afhankelijk was van de loyalisten. Dit betekende dat als de groep zich tegen het kabinet zou keren, het zou vallen. Toch hebben de loyalisten dit niet gedaan, wat leidde tot veel kritiek vanuit de achterban van het CDA. Velen (ook antirevolutionairen) vonden dat de politieke positionering, waarin de groep het kabinet structureel bekritiseerde en het toch liet voortbestaan, moeilijk te verdedigen was. Binnen de CDA-fractie waren diverse leden het oneens met de loyalisten. Politiek gezien was de positie van de loyalisten onhoudbaar, aldus de meerderheid van de fractie. Dit standpunt werd ook gedeeld door Faber, die slechts op een aantal punten meewerkte met de fractie. Hij noemt zichzelf vandaag de dag daarom bijvoorbeeld nog steevast 'dissident' in plaats van 'loyalist'.¹²⁵

Hoe langer hoe meer groeide de tweespalt tussen de regering en de loyalisten. Van Agt slaagde erin de CDA-achterban achter zich te krijgen. De regering kon niet overleven zonder de loyalisten en zij zouden evenmin gebaat zijn bij een kabinetsval. Daarom verwondert het niet dat de loyalisten moties van wantrouwen nooit (voltallig) hebben gesteund. De invloed of machtspositie van de loyalisten moet niet geanalyseerd worden aan de hand van het al dan niet opzeggen van parlementaire steun aan de regering. Het is vele malen relevanter te kijken naar meer subtiele zaken. In hoeverre hielden bewindslieden rekening met het standpunt van de loyalisten? Hoe slaagde de groep erin het regeringsbeleid om te buigen? En wat is de rol geweest van betrokken politici om de loyalisten in toom te houden? Het kabinet heeft een aantal politieke crises ternauwernood overleefd. Bij bepaalde crises was de rol van de loyalisten doorslaggevend. Zij vormden voor de voor- en tegenstanders van het kabinet een belangrijke groep, vanwege hun electorale sleutelpositie. De manier waarop de verschillende spelers in het politieke proces met de dissidenten omgingen, laat zien hoe zij hun invloed waardeerden.

Verschillende politici waren in zekere mate afhankelijk van de loyalisten. Het partijbestuur moest een passende houding aannemen ten opzichte van de groep.

¹²³ Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 161.

¹²⁴ *Niet bij brood alleen. CDA verkiezingsprogramma '77-'81* (Den Haag 1977) 31.

¹²⁵ Van der Hoff, *Interview Sytze Faber* (16 juli 2014)

Een groot deel ervan was afkomstig uit de antirevolutionaire bloedgroep. De ARP nam een minderheidspositie in de fractie in en vreesde katholieke dominantie.¹²⁶ Hierom was zij erop gebrand ruimte te claimen voor haar eigen ideeën. De mate waarin de loyalisten daarvoor de gelegenheid kregen, geeft een indicatie van hun invloed binnen de partij.

De sturing van de CDA-fractie was de verantwoordelijkheid van de fractievoorzitter. Willem Aantjes, tevens loyalist, was fractievoorzitter tot zijn val in november 1978. Hij werd daarna opgevolgd door de eerste vicefractievoorzitter, Ruud Lubbers.¹²⁷ Ze werden geacht de regering constructief te bejegenen als eerste woordvoerders van de grootste coalitiepartij. Maar om de loyalisten te behagen moesten ze ook het regeringsbeleid bekritisseren. Geregeld moesten ze manoeuvreren tussen de verschillende opvattingen in de fractie en de regering. Ook moesten ze eensgezindheid zoeken in een politiek verdeelde fractie. Bij bepaalde debatten waren de loyalisten niet te controleren; ondanks verwoede pogingen van de fractievoorzitters gingen zij vaak hun eigen gang. De mate waarin de fractievoorzitters de loyalisten tegemoet kwamen, door bijvoorbeeld het loyalistenstandpunt tot het fractiestandpunt te maken, laat zien welke invloed de dissidenten uitoefenden.

Voor de regering was het van het grootste belang de loyalisten niet tegen zich in het harnas te jagen, want dat kon leiden tot een kabinetsval. Het is daarom interessant te kijken naar de mate waarin en de wijze waarop verschillende bewindslieden zich inschikkelijk toonden ten opzichte van de loyalisten. Dat duidt op de invloed die de dissidenten op de ministers en staatssecretarissen uitoefenden. Binnen de partijachterban riepen de loyalisten uiteenlopende reacties op. Zoals in hoofdstuk 1 opgemerkt is, konden rechtse KVP- en CHU-leden zich niet vinden in de progressieve kritiek van de dissidenten. Toen de fractie zich publiekelijk uitte, begon de achterban zich steeds meer uit te spreken over de groep. Rondom verschillende grote beleidsthema's waar ze een afwijkend standpunt innamen, konden ze rekenen op sterke kritiek van partijleden. In de oppositie, voornamelijk vanuit de Partij van de Arbeid, werd gerekend op steun vanuit de loyalisten om de regering op allerlei manieren te bestrijden. Joop den Uyl, die de rol als oppositieleider op zich nam, probeerde gebruik te maken van de verdeeldheid binnen het CDA.¹²⁸ Ten slotte laat de media-aandacht voor de loyalisten zien hoe zij gewaardeerd werden. Ze traden regelmatig op eigen initiatief in de publiciteit, om hiermee een statement te maken tegen regeringsbeleid of om hun ideeën nader uiteen te zetten.

In de eerste paragraaf zal vooral aandacht uitgaan naar de politieke situatie waarin de loyalisten zich bevonden.

¹²⁶ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (26 mei 1977).

¹²⁷ Gualthérie van Weezel, *Rechts*, 47-48.

¹²⁸ Bleich, *Joop den Uyl*, 410.

Een analyse van de volledige vier regeringsjaren en de rol van de loyalisten daarin te breed is voor deze scriptie. Daarom zal in de resterende paragrafen aandacht uitgaan naar politieke momenten waarop de loyalisten een rol van betekenis speelden. Deze gebeurtenissen vonden plaats rondom debatten waarin de loyalisten sterke kritiek uitoefenden.

§2.1: Het politieke speelveld

Op 19 december 1977 werd het kabinet-Van Agt beëdigd. Het werd door informateur Van der Grinten gepresenteerd als een meerderheidskabinet. Van de zeventien ministersposten bezat het CDA er maar liefst tien.¹²⁹ Van de tien bewindslieden waren vijf afkomstig uit de KVP, drie uit de ARP en twee uit de CHU. Deze verdeelsleutel was eerder door het CDA zelf bepaald. Geen enkel naoorlogs kabinet bevatte zoveel katholieke ministers en staatssecretarissen.¹³⁰ De KVP leverde naast de meeste ook de krachtiger en meer ervaren ministers. De ex-voorman van de KVP, Frans Andriessen, was bijvoorbeeld aangetreden als minister van Financiën.

Deze katholieke dominantie is verder te verklaren door het ontbreken van antirevolutionair tegenwicht. Dries van Agt werd in zijn zoektocht naar geschikte antirevolutionaire ministerskandidaten vaak teleurgesteld door prominente ARP'ers. Ervaren parlementariërs als De Gaay Fortman sr., Boersma en Goudzwaard weigerden allen een ministerspost. Zij konden zich niet vinden in het regeerakkoord en sloten zich aan bij de kritiek van de loyalisten.¹³¹ Ze vonden dat het CDA een kleurloze politieke koers had. De antirevolutionaire ministers in het kabinet waren onervaren in het politieke bedrijf en hierom wellicht minder geschikte ministerskandidaten. Daarnaast waren ze relatief onbekend. Job de Rooter, minister van Justitie, moest bijvoorbeeld nog snel ingeschreven worden als lid van de ARP voor zijn beëdiging.¹³² De CHU had ook geen sterke positie in het kabinet. Roelof Krusinga, die minister van Defensie werd, werd nauwelijks serieus genomen. Hij stond bekend als een fervent atoompacifist (wat de VVD frustreerde) en het was een publiek geheim dat hij een ernstig drankprobleem had.¹³³ De katholieke ministers hadden dus zowel het numerieke overwicht als sterkere politici ten opzichte van de andere bloedgroepen in het kabinet.

De verhoudingen tussen de drie partijen lagen anders binnen de fractie. De antirevolutionairen namen een sterke positie in, ondanks een meerderheid van KVP-fractieleden.

¹²⁹ Op basis van de verhoudingen tussen de partijen werd besloten 10 CDA-ministers en 7 VVD-ministers in het kabinet te nemen. Bron: P. Witteman en J. Tromp, *Dries van Agt*, 133.

¹³⁰ Verkuil, *Grondhouding*, 190.

¹³¹ Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 164-165.

¹³² Van der Hoff, *Interview Willem Aantjes* (16 juli 2014).

¹³³ Van der Hoff, *interview Sytze Faber* (16 juli 2014).

Waar de katholieke bloedgroep haar meest prominente politici aan het kabinet verloren was, zaten de meest getalenteerde antirevolutionaire politici nog in de fractie. Daarnaast profileerden de loyalisten zich steeds sterker. Zoals uiteengezet waren regering en fractie afhankelijk van hun oordeel. Beide moesten de dissidenten zoveel mogelijk ruimte geven, opdat ze niet het kabinet ten val zouden brengen. Naast deze machtspositie bevond de fractievoorzitter, Willem Aantjes, zich in het kamp van de loyalisten.

Aantjes moest voorzichtig manoeuvreren om zowel de loyalisten als de CDA-fractie tevreden te houden. Hij kon niet, vanuit zijn positie als woordvoerder van de grootste coalitiepartij, harde kritiek uiten op de regering. De loyalisten zagen Aantjes als hun leider, hij had dat immers al eerder in het fractieoverleg geuit.¹³⁴ Ze verwachtten dan ook dat de fractievoorzitter het regeringsbeleid zou bekritisieren. De politieke koers van het CDA beviel Aantjes niet. Hij vreesde dat het CDA een kleurloze middenpartij zou worden. Aantjes zag het als zijn doel om het CDA naar een (progressieve) christelijk-politieke koers te leiden. Hij was voor een duidelijker sociaal element. Bovendien had hij een voorkeur voor progressief beleid.¹³⁵ Sytze Faber noemde hem in 1978, door zijn unieke politieke positie *'de machtigste man van Nederland'*.¹³⁶ Dit omdat Aantjes zowel de loyalisten als de gehele CDA-fractie vertegenwoordigde in het parlement.

Binnen de fractie zou het geregeld tot een inhoudelijk treffen komen tussen de bloedgroepen. De confrontatie werkte dikwijls in het voordeel van de loyalisten uit. Er vonden regelmatig, aldus de CDA-historicus Dik Verkuil, conflicten tussen twee politieke culturen plaats. Die botsing was zowel in het kabinet als in de fractie voelbaar.¹³⁷ De confrontatie had te maken met de politieke stijl van de KVP en de ARP. Volgens Verkuil waren de katholieke politici gericht op eensgezindheid. Door de grootte van de oude KVP-fractie hadden veel individuele fractieleden zich gespecialiseerd in specifieke beleidspunten. Hierdoor werden fractiestandpunten voorgedrukt door specialisten, waarna (de uitzondering daargelaten) de fractie dat standpunt overnam. In de ARP vond het omgekeerde plaats. Vanwege de kleine omvang van de fractie bespraken velen vrijwel alle beleidspunten, doorgaans met de hele fractie tegelijkertijd. De mening van de individuele fractieleden was dus van groter belang bij de ARP dan bij de overige (oude) fracties. Volgens de oud-CHU'er Gualthérie van Weezel had dit onder meer te maken met de antirevolutionaire aard, omdat *'gereformeerden (...) vanuit de kerkbank al aan politiek deden'*.¹³⁸

¹³⁴ J.N. Scholten, *Vrijheid*, 162-163.

¹³⁵ Van der Hoff, *Interview Willem Aantjes* (16 juli 2014).

¹³⁶ Bouwman, *Bergredenaar*, 276.

¹³⁷ Verkuil, *Positieve grondhouding*, 191.

¹³⁸ Gualthérie van Weezel, *Rechts*, 31.

Dit verschil in politieke stijl leidde in de CDA-fractie dikwijls tot confrontaties. Willem Aantjes had als voorzitter de neiging discussies in zijn geheel in het plenaire fractieoverleg te laten plaatsvinden.¹³⁹ De aanpak van Aantjes sloot dus beter aan bij de politieke traditie van de ARP-fractie. De antirevolutionairen, en vooral de loyalisten, konden hier hun voordeel uit halen.¹⁴⁰ Dit alles bood de loyalisten een kans om hun stempel op de CDA-fractie te drukken.

De loyalisten: de personen en hun ideeën

Voordat ingegaan wordt op de vier regeringsjaren, zal een korte schets volgen van de achtergrond en de ideeën van de individuele loyalisten. De groep bestond uit verschillende zeer principiële antirevolutionaire politici. Het politieke zwaargewicht van de loyalisten was Willem Aantjes. Onder het CDA-electoraat was hij zeer populair en hij profileerde zich als een integer en sociaal bewogen politicus. Jan van Houwelingen, afkomstig uit de ARP, werd door Aantjes gezien als opvolger. Deze atoompacifistische antirevolutionair beet zich in verschillende dossiers vast en nam anderen in de fractie de maat. Volgens het voormalige rechtse CDA-fractielid Gualthérie van Weezel had Van Houwelingen een afkeer aan *'alles wat nucleair en VVD was.'*¹⁴¹ Samen met Stef Dijkman richtte Van Houwelingen zich vooral op economische kwesties. Dijkman, woningbouwspecialist uit de KVP, was beïnvloed door de katholieke sociale leer. Mede hierdoor richtte hij zich vooral op de bescherming van de zwakken in de samenleving.¹⁴² Jan Nico Scholten bekommerde zich om het kabinetsbeleid ten opzichte van Zuid-Afrika. Hij heeft in zijn politieke carrière veel contact onderhouden met allerlei welzijnsorganisaties die zich richtten tegen de apartheid. Scholten ontpopte zich al vroeg in zijn politieke loopbaan als voorvechter van de rechten van verdrukten in derdewereldlanden. Hij werd in 1977 fractiewoordvoerder Buitenlandse Zaken. Hiermee kreeg hij een belangrijke rol in de standpuntbepaling toebedeeld. Scholten ondervond in zijn bezwaren tegen het Zuid-Afrikabeleid van het kabinet niet alleen van de loyalisten bijval. Hans de Boer was partijvoorzitter van de ARP die (bijna) volledig was opgegaan in het CDA. De Boer fungeerde na de val van Aantjes als de leider van de loyalisten, maar wist de groep niet echt achter zich te krijgen. Zijn besluiteloosheid wekte bij de antirevolutionairen ergernis op.¹⁴³

De kritiek van de groep op het regeringsbeleid spitste zich toe op een aantal punten.

¹³⁹ Verkuil, *Grondhouding*, 191

¹⁴⁰ Kroeger, *De rogge*, 108.

¹⁴¹ Gualthérie van Weezel, *Rechts*, 53.

¹⁴² Scholten, *Vrijheid*, 125-127.

¹⁴³ Van der Hoff, *Interview Sytze Faber* (16 juli 2014)

Allereerst wilden de loyalisten dat door het bezuinigingsbeleid de zwakken in de samenleving extra bescherming zouden krijgen.¹⁴⁴ Ze vreesden dat mensen die afhankelijk waren van collectieve voorzieningen er sterk op achteruit zouden gaan. Waar mogelijk probeerden zij het bezuinigingsbeleid te amenderen met verzachtende maatregelen voor de minima.

Ten tweede wilden de loyalisten het apartheidsregime in Zuid-Afrika bestrijden. Scholten wilde dat het kabinet een stevig afkeurende houding ten opzichte van de Zuid-Afrikaanse regering aannam. Hij kreeg hiervoor binnen de fractie steun.¹⁴⁵ Scholten was onder meer van mening dat Nederland een rol als gidsland had in de strijd tegen apartheid. Het kabinet liet echter het initiatief over aan internationale samenwerkingsverbanden als de EEG en weigerde individuele maatregelen te nemen tegen Zuid-Afrika.

Ten derde eisten de loyalisten dat de regering initiatief zou nemen voor de vermindering van de rol van kernwapens. Eind jaren '70 ontstond groot burgerlijk protest over de plaatsing van kruisraketten in Nederland. De loyalisten waren tegen de plaatsing. Hierom eisten ze dat de regering de stationering van de kruisraketten zou bestrijden en dat Nederland in NAVO-verband zou pleiten voor de vermindering van het kernwapenarsenaal.¹⁴⁶ Naast hun kritiek op het regeringsbeleid hadden de loyalisten duidelijke ideeën over de toekomst van het CDA. Veel antirevolutionairen vreesden dat het CDA een kleurloze middenpartij zou worden. De loyalisten streefden vooral naar christelijk-sociale politiek.¹⁴⁷ Ondanks de sterke neiging tot aansluiting met de PvdA, vonden de loyalisten niet dat ze exponenten van die partij moesten worden.

De loyalisten ondervonden binnen de fractie weinig steun. Sytze Faber kon zich gedeeltelijk vinden in de kritiek van de loyalisten. Hij vond dat de dissidenten niet de regering parlementair konden steunen en tegelijkertijd structureel konden bekritisieren. Daarom sloot hij zich slechts bij enkele beleidspunten aan bij de groep, bijvoorbeeld bij het kernwapendebat.¹⁴⁸ De roep voor een sociaal bewogen CDA vond verder weerklank onder antirevolutionaire intellectuelen, zoals Bob Goudzwaard.

De loyalisten waren weinig georganiseerd. Ze vergaderden zo nu en dan, maar sprake van structuur was er niet. Het waren informele bijeenkomsten, aldus Sytze Faber. Aantjes was daarnaast groot tegenstander van apart overleg door loyalisten.

¹⁴⁴ Denk hierbij aan werklozen, ouderen, gehandicapten, arbeidsongeschikten, etnische minderheden, drugsverslaafden, etc. Deze groepen waren allemaal in het verkiezingsprogramma *Niet bij Brood alleen* opgenomen. Bron: *Niet bij brood alleen. CDA verkiezingsprogramma '77-'81* (Den Haag 1977) 4-6.

¹⁴⁵ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (14 september 1977).

¹⁴⁶ R. van Diepen, *Hollanditis: Nederland en het kernwapendebat 1977-1981* (Amsterdam 2004) 121.

¹⁴⁷ M. Zonneveld, 'Die rooien', 121.

¹⁴⁸ Van der Hoff, *Interview Sytze Faber* (16 juli 2014).

Hij kreeg geregeld verzoeken om te overleggen, maar benadrukte dan dat alles in het fractieoverleg besproken moest worden.¹⁴⁹ De momenten waarop de loyalisten samenkwamen bood ze de gelegenheid hun ongenoegen te uiten, of zoals Faber het noemde: *'om uit te huilen'*.¹⁵⁰ De vergaderingen wonnen aan regelmaat na het vertrek van Aantjes. Hoogstwaarschijnlijk voelden de loyalisten zich ontheemd toen Aantjes hun kamp verliet. Daadwerkelijke politieke crises tussen het kabinet en de loyalisten ontstonden dan ook pas na het vertrek van Aantjes.

Regeringsverklaring

In de CDA-fractie traden in januari 1978 enkele nieuwe fractieleden aan om de vacante plaatsen die de christendemocratische ministers achterlieten op te vullen. De fractie zou dan ook voortdurend aangevuld worden met nieuwe leden omdat zittende fractieleden de Kamer verlieten. Ook de dissidente groep groeide. Een van de nieuwe fractieleden in januari 1978, de antirevolutionair Marten Beinema, voelde zich namelijk verbonden met de loyalisten.¹⁵¹ Andere nieuwe leden die later geïnstalleerd werden, te weten Fred Borgman, Henk Couprie en Jan Buikema (allen ARP) sloten zich ook aan bij de dissidenten. Hoewel de groep dus groeide, blonken de nieuwe loyalisten niet uit in politiek talent. De originele zes loyalisten bleven het meest optreden in de publiciteit, in debatten en namen belangrijke posities binnen de partij in. De fractieleden die later bij de loyalisten aanschoven waren *backbenchers*. Vanaf 1979 bereikte het aantal loyalisten een hoogtepunt, van maar liefst 10 leden.¹⁵²

Het kabinet presenteerde zich aan de Kamer op 16 januari 1978, waarbij een eerste confrontatie plaatsvond tussen de loyalisten en de regering. Met de regeringsverklaring werd door Van Agt gesproken over het verloop van de formatie. In zijn betoog duidde hij de loyalisten als een opvallend verschijnsel, dat geen bedreiging vormde voor de meerderheid van de coalitie. De minister-president benadrukte dat het kabinet in alle opzichten een meerderheidskabinet genoemd kon worden. Dit omdat de informateur en hijzelf *'onder de gegeven omstandigheden'* er alles aan gedaan hadden om dat te bereiken.¹⁵³

¹⁴⁹ Van der Hoff, *Interview Willem Aantjes* (14 oktober 2014).

¹⁵⁰ Van der Hoff, *Interview Sytze Faber* (16 juli 2014).

¹⁵¹ Ten Napel, *Een eigen weg*, 313.

¹⁵² De 'originele' zes loyalisten waren Aantjes, Scholten, Beumer, Dijkman, De Boer en Van Houwelingen. Op 5 december voegde Willem de Kwaadsteniet zich bij de groep. Vervolgens trad Marten Beinema aan en Fred Borgman voegde zich in april 1978 bij de dissidente groepering. Willem Aantjes zwaaide af in november 1978. De fractie werd ten slotte aangevuld met Henk Couprie en Jan Buikema in 1979. Bouke Beumer verliet de Kamer voor het Europees Parlement in 1979. bron: www.parlement.com.

¹⁵³ Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Handelingen 1977-1978*, 332.

In de regeringsverklaring presenteerde Van Agt slechts enkele hoofdlijnen van het beleid. Het sociaaleconomisch beleid van het kabinet zou op een later moment uiteengezet worden in de nota *Bestek '81*. Op het gebied van het bezuinigingsbeleid en het buitenlands beleid was het kabinet de loyalisten nog niet tegemoet gekomen. Het kabinet zag zich geconfronteerd met snel rijzende werkloosheidscijfers en stijgende collectieve uitgaven. De regering vond dat dit het beste opgelost kon worden door de lasten op het bedrijfsleven te verlichten. Bezuinigd werd door te korten op uitkeringen en door lonen in de collectieve sector te bevriezen.¹⁵⁴ Wat betreft het buitenlands beleid nam het kabinet zich voor in samenwerking met internationale verbanden het apartheidsregime te bestrijden. Daarnaast zei Van Agt te willen streven naar verminderde groei van de kernwapens.¹⁵⁵

Het verwondert niet dat de regering zich enigszins terughoudend opstelde. Van Agt moest handelen vanuit een delicate politieke positie. Een rechts-conservatief geluid zou de loyalisten nog kritischer maken ten opzichte van het kabinet. Omgekeerd zou een progressieve regeringsverklaring de VVD frustreren. Van Agt koos voor de middenweg, om juist geen enkele van de betrokken groepen tegen zich in het harnas te jagen. Daarnaast maakten Wiegel en Van Agt er geen geheim van dat ze het beleid relativeerden.¹⁵⁶ Ze hechtten er lang niet zoveel waarde aan als bijvoorbeeld Aantjes, waardoor ze zich in het debat flexibel konden opstellen tegenover eisen vanuit de Kamer.

De regeringsverklaring werd sterk bekritiseerd door de oppositie, in het bijzonder door Joop den Uyl. Werkelijk niets deugde aan het kabinet, aldus de zelfverklaarde nieuwe oppositieleider. De coalitie had de macht bereikt *'via de achterdeur door het slot te breken'* en *'zijn enkele bestaan'* betekende een *'levensgroot probleem voor het goed functioneren van en het vertrouwen in onze democratie'*.¹⁵⁷ Den Uyl vond dat het kabinet maatschappelijk draagvlak ontbeerde en dat het zich niet duidelijk naar de kiezer uitdrukte. Hij zag in de verkiezingsuitslag een uitgesproken voorkeur voor progressief beleid. Het falen van de formatie tussen PvdA, D'66 en CDA lag volkomen aan de houding van het CDA, volgens Den Uyl. Van Agt zou er bij voorbaat op uit zijn geweest om met de VVD te regeren. Dit verklaarde Den Uyl aan de hand van de snelle wissel van regeringspartner en de inschikkelijke houding van de beide fractievoorzitters. De loyalisten boden het CDA een laatste *'mogelijkheid tot vrije keuze'*.¹⁵⁸ Hij impliceerde ermee dat het CDA op die manier de deur weer open kon zetten naar de PvdA door verkiezingen af te dwingen. Den Uyl verklaarde de regering op alle fronten te zullen tegenwerken.

¹⁵⁴ Tweede Kamer, *Handelingen 1977-1978*, 336.

¹⁵⁵ Ibidem, 340.

¹⁵⁶ Bleich, *Den Uyl*, 393.

¹⁵⁷ Tweede Kamer, *Handelingen 1977-1978*, 348.

¹⁵⁸ Ibidem, 351.

Willem Aantjes stelde in zijn kritiek op de regeringsverklaring één punt centraal: dat het kabinet moest overtuigen door zijn beleid. Over de plannen van de coalitie was hij niet enthousiast. Hierin is het loyalistenstandpunt duidelijk te herkennen; het beleid, dat continu bekritiseerd diende te worden, stond centraal. Daarnaast vond hij dat het succes van de regering sterk afhankelijk was van *'kritische en loyale beweging van regeringspartners'*.¹⁵⁹ Ook stelde hij verschillende eisen aan de regering, die veel samenhangen met de bekende kritiek van de loyalisten. Zo moest het kabinet zich duidelijk uitspreken over de kernwapens en Zuid-Afrika, en het moest bescherming van de zwakken nastreven.¹⁶⁰ In de eerste politieke confrontatie tussen fractie en het kabinet was dus een duidelijk loyalistengeluid te constateren.

De bijdragen van de andere Kamerfracties, behalve de VVD, waren kritisch.¹⁶¹ Het werd al snel duidelijk dat het kabinet zich geconfronteerd zag met stevige parlementaire oppositie. Ook bij de grootste regeringspartner kon het kabinet rekenen op kritiek. Aantjes formuleerde bij de eerste mogelijkheid direct een waarschuwing: dat het beleid moest overtuigen. De onderlinge verhoudingen tussen kabinet en fractie stonden op scherp. Het risico van de val van het kabinet bleef continu aanwezig. In dit politieke krachtenveld namen de loyalisten een sterke en zeer belangrijke positie in. In de jaren die volgden, zouden verschillende debatten door de gespannen politieke situatie leiden tot crises.

§2.2: Hoofdpijndossier I: Kernwapens en -energie

Een van de grootste maatschappelijke kwesties in de zeventiger en tachtiger jaren was zonder meer de kernwapendiscussie. Naar aanleiding van de NAVO-plannen om neutronenwapens en kruisraketten te plaatsen in West-Europa ontstond grote verontwaardiging. In Nederland leidde dit tot de oprichting van protestorganisaties, grote demonstraties en politieke onrust. Ook in de Tweede Kamer werden vraagtekens geplaatst bij de voorgenomen uitbreiding en ontwikkeling van de kernwapens. Binnen de CDA-fractie leidde deze kwestie tot verdeeldheid, omdat de regering een afwachtend standpunt innam. De VVD was pro-Amerikaans en een voorstander van plaatsing. Het CDA was verdeeld, daar de loyalisten tegen iedere uitbreiding van de rol van de kernwapens waren. Sommigen van hen waren zelfs atoompacifist. Verschillende niet-loyalisten sloten zich in deze discussie bij de dissidenten aan. Een aanzienlijk deel van de fractie koos voor een middenweg, maar er waren ook rechtse fractieleden die uitdrukkelijk voor plaatsing waren.

¹⁵⁹ Ibid., 366.

¹⁶⁰ Ibid., 360-361.

¹⁶¹ Ibid., 369.

De onenigheid leidde eind 1979 tot een kabinetscrisis. Dit was de eerste keer dat de loyalisten de beslissende stem hadden om de regering ten val te brengen.

Kruisinga en de neutronenbom

In juni 1977 werd bekend dat de Verenigde Staten een nieuwe waterstofbom ontwikkelden: de neutronenbom. Deze bom had een geringe explosieve kracht, maar een hoog stralingsgehalte. Dit betekende dat het wapen vooral effectief was tegen mensen, terwijl het weinig schade zou aanbrengen aan de omgeving. Het was bekend dat de neutronenbom ontwikkeld werd voor een eventuele grondoorlog in Europa.¹⁶² Dit leidde tot onrust bij verschillende West-Europese politici. De Verenigde Staten vroegen in een NAVO-vergadering in oktober 1977 aan de West-Europese bondgenoten (dus ook aan Nederland) om op een later moment medeverantwoordelijkheid te nemen voor de productie. Slechts bij een expliciet akkoord van enkele staten zouden de Amerikanen overgaan tot de inzet van het wapen.

De Nederlandse regering moest dus een standpunt innemen ten opzichte van de neutronenbom. Nederland was van oudsher een zeer trouwe bondgenoot in de NAVO. De verantwoordelijke ministers van het kabinet-Den Uyl (Van der Stoep en Stemerding) besloten, vanwege de demissionaire status van de regering, de keuze uit te stellen. Het kabinet-Van Agt wilde niet expliciet akkoord gaan met de invoering van de neutronenwapens.¹⁶³ Het besloot daarom slechts het wapen niet af te wijzen. De geruchten over de ontwikkeling van de neutronenbom leidden tot maatschappelijke verontwaardiging in Nederland. De bom werd geïnterpreteerd als een zeer inhumain wapen. Velen bekritiseerden de passieve houding van het kabinet. Er ontstonden allerlei protestorganisaties. Deze groepen coördineerden het burgerlijk protest, in de vorm van verschillende demonstraties en politieke bijeenkomsten. Een door de CPN opgericht (en door de DDR gefinancierd) comité genaamd 'Stop de Neutronenbom' nam hierin het voortouw.¹⁶⁴

Zoals vaker bij gevoelige buitenlandse kwesties nam het kabinet een afwachtende houding aan. Critici eisten dat Nederland als 'gidsland' initiatief moest nemen tegen de plaatsing. De regering koos ervoor besluitvorming op internationaal niveau (in dit geval de NAVO) af te wachten.

¹⁶² Van Diepen, *Hollanditis*, 86.

¹⁶³ D.J. Bloem e.a., *Nederland en de kernwapens: een studie over het Nederlands nucleair beleid (1972-1985)* (Den Haag 1987) 102-103.

¹⁶⁴ R. van Dijk, "'A mass psychosis': The Netherlands and NATO's dual-track decision, 1978-1979' in *Cold War History* 12:3 381-405, aldaar 384.

Van der Klaauw, de Minister van Buitenlandse Zaken, geloofde niet dat *'een signaalwerking enig effect zou kunnen hebben op het verloop van de onderhandelingen.'*¹⁶⁵ Binnen het kabinet werden de ministers het niet eens over de neutronenbom. Van een duidelijk voor of tegen was hierdoor geen sprake. De minister van Defensie, Roelof Krusinga, had gewetensbezwaren op basis van zijn geloof en zijn ervaring als medicus.¹⁶⁶ Hij was de enige bewindspersoon die ook in de media zijn bezwaren uitte. Krusinga werd naar aanleiding van die uitlatingen teruggefloten door Wiegel; hij moest zijn uitspraken terugnemen. Het leidde tot onduidelijkheid over het kabinetsstandpunt.¹⁶⁷ De verwarring nam verder toe toen Krusinga in de Kamer opnieuw verklaarde tegenstander van de neutronenbom te zijn, kort nadat Van der Klaauw zich terughoudend als voorstander uitte. Krusinga zei zelfs dat zijn collega van Buitenlandse Zaken het compleet met hem eens was.¹⁶⁸ Hierdoor was de verwarring over het kabinetsstandpunt compleet.

Een groot deel van de Kamer was tegen het wapen. De oppositiepartijen wilden dat de regering de bom actief zou bestrijden. Bij het debat over de begroting van Defensie en Buitenlandse Zaken maakten ze dit kenbaar. De PvdA-fractie diende (mede ondertekend door D'66 en PPR) de motie-Stemerdink in, waarin de regering werd verzocht zich expliciet uit te spreken tegen de introductie van het neutronenwapen.¹⁶⁹ De oppositie keerde zich dus *en bloc* tegen het kabinet. De CDA-loyalisten konden de oppositie aan een meerderheid helpen.

De kwestie rondom de neutronenbom zou de eerste van vele keren zijn dat de CDA-fractie zich scherp verdeelde. Aanvankelijk maakte Aantjes namens de gehele fractie duidelijk dat het CDA grote waarde hechtte aan zorgvuldige besluitvorming omtrent kernbewapening, net zoals bij het abortusdebat.¹⁷⁰ Die vergelijking was veelzeggend; het abortusdebat was immers een van de belangrijkste debatten in jaren voor christendemocratische politici geweest. De fractie verklaarde zich op 3 februari, kort na de uitspraken van Aantjes, unaniem tegen de productie van de neutronenbom.¹⁷¹ De unanimiteit werd echter direct daarna door defensiespecialist (en dus woordvoerder inzake de neutronenbom) Joep de Boer (KVP) tegengesproken.¹⁷² In een interview in *Trouw* zei hij dat de fractie zich niet teveel moest laten leiden door *'ethische retoriek'*.¹⁷³ Nederland mocht van De Boer niet achterblijven als het productiebesluit genomen zou worden.

¹⁶⁵ Tweede Kamer, *Handelingen 1977-1978*, 1108.

¹⁶⁶ Van Diepen, *Hollanditis*, 95.

¹⁶⁷ Van Merriënboer, *Van Agt*, 291.

¹⁶⁸ Tweede Kamer, *Handelingen 1977-1978*, 1110.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 828-829.

¹⁷⁰ *Ibid.*, 361.

¹⁷¹ 'CDA tegen neutronenbom: Kamerfractie eens met nota' *Reformatorisch dagblad* 4 februari 1978.

¹⁷² In de CDA-fractie bevonden zich twee leden met de achternaam De Boer. Hans de Boer (ex-ARP) behoorde tot de loyalisten, Joep de Boer (ex-KVP) was dat dus niet.

¹⁷³ Bloem, *Nederland en de kernwapens*, 106.

Hierdoor was het niet duidelijk hoe het CDA zich zou opstellen in het debat (voor of tegen de motie-Stemerding).¹⁷⁴

Volgens de historicus Verkuil frustreerde De Boer de loyalisten met zijn uitspraken. Van de groep was bekend dat zij tegen kernwapens was. Daarnaast kenmerkte ze zich door een principieel ethisch uitgangspunt. Wat dat betreft lijkt de uitspraak van De Boer in *Trouw* gericht tegen de loyalisten. Aansluiting bij de motie-Stemerding lag voor het CDA voor de hand, gezien de persverklaring van 3 februari. Maar de kritiek van De Boer leidde tot een hernieuwde discussie. Volgens Verkuil wisten de loyalisten in het CDA dusdanige druk op De Boer uit te oefenen dat hij het initiatief nam tot het schrijven van een nieuwe motie.¹⁷⁵ In de motie-De Boer stelde het CDA (wederom) tegen de neutronenbom te zijn.

Tijdens het Kamerdebat over de begroting van Defensie op 28 februari werd de motie-Stemerding in stemming gebracht. Het CDA diende de motie-De Boer in, en verzocht hiermee de regering af te zien van de toevoeging van het neutronenwapen aan het arsenaal van de NAVO. Het CDA drukte zich in minder sterke termen uit dan de PvdA, maar eiste min of meer hetzelfde van de regering. Van der Klauw zei hierop dat het kabinet '*bepaalde elementen*' van de motie-De Boer kon accepteren.¹⁷⁶ De PvdA oordeelde dat de motie-De Boer de bewindslieden te veel ruimte voor interpretatie bood. Daarom stemde zij tegen de motie-De Boer. De beide moties behaalden geen meerderheid, waardoor een duidelijke uitspraak van de Kamer over het wapen niet tot stand kwam. De regering hoefde voorlopig haar afwachtende koers niet te wijzigen. Het is opmerkelijk dat de loyalisten kennelijk in staat waren een woordvoerder van het CDA te beïnvloeden. Het CDA was tegen de neutronenbom. Doordat De Boer het standpunt en de loyalisten bekritiseerde, probeerden de dissidenten de gehele fractie achter zich te krijgen. Hierin slaagden zij, omdat De Boer uiteindelijk in zijn motie het standpunt van de loyalisten bepleitte.

Ondanks het feit dat verschillende historici (Verkuil, Van Diepen, de studiegroep 'Nederland en de kernwapens') stellen dat de loyalisten met de PvdA meestemden en niet meegingen met de motie-De Boer, is dit niet uit de handelingen op te maken. Juist omdat het CDA unaniem tegen de motie-Stemerding, en de PvdA en VVD tegen de motie-De Boer stemden, haalden beide moties het niet.¹⁷⁷ Bovengenoemde historici verklaren de verdeeldheid in het CDA onder meer door het vermeende stemgedrag van de loyalisten (tegen De Boer, voor Stemerding).

¹⁷⁴ Tweede Kamer, *Handelingen 1977-1978*, 842.

¹⁷⁵ Verkuil, *Grondhouding*, 197.

¹⁷⁶ Tweede Kamer, *Handelingen 1977-1978*, 1204.

¹⁷⁷ *Ibidem*, 1210.

Hieruit concluderen ze dat de loyalisten dusdanig ontevreden waren over de kritiek van De Boer, dat ze uiteindelijk voor de motie-Stemerding stemden. Dit is echter feitelijk onjuist, want het CDA stemde unaniem voor de motie-De Boer.

De loyalisten hadden nog een andere opvallende bijdrage aan het debat. Tijdens de stemming over de begroting van Defensie valt op dat twee van de loyalisten, te weten Hans de Boer en Beumer, samen met 11 fractieleden van de PvdA bepaalde onderdelen afwezen. Dit omdat, in de woorden van De Boer, met de invoering van kernwapens een breuk in het ethisch denken bij de Nederlandse overheid teweeg gebracht was. Hij kon alleen akkoord gaan met de begroting wanneer de regering zich tegen atoomwapens zou keren. Als er meer loyalisten tegen de betreffende artikelen stemden, had de regering geen meerderheid gehad. Ondanks het feit dat de stem geen invloed zou hebben op de begroting wilde De Boer wel uitdrukkelijk *'geacht worden te hebben gestemd tegen de artikelen (...)*.¹⁷⁸ Het stemgedrag had geen consequenties, maar is wel indicatief van de wijze van politiek handelen van de loyalisten. De twee CDA-fractieleden stemden *tegen* het regeringsstandpunt, op basis van een ethische benadering. Vanwege gewetensbezwaren konden ze niet akkoord gaan met het beleid. Het laat zien dat enkele dissidenten, ondanks de fractiestandpunten, in dit debat los van de CDA-fractie handelden.

Van der Klaauw en Van Agt bleven hun afwachtende houding volhouden na het debat van 28 februari en wilden geen standpunt innemen voorafgaande aan het overleg met NAVO-partners. Dit ondanks het feit dat duidelijk was dat een grote meerderheid in de Kamer (namelijk alle fracties behalve VVD) tegen de bom was. Het debat kreeg een opzienbarende wending toen Kruisinga op 3 maart onverwacht zijn aftreden aankondigde.¹⁷⁹ De minister van Defensie wilde vanwege gewetensbezwaren geen verantwoordelijkheid dragen voor de neutronenbom. Hij stelde in zijn ontslagbrief dat er een beslissing over het neutronenwapen moest komen, daar de besprekingen met de NAVO-partners binnen twee weken zouden plaatsvinden.¹⁸⁰ Daarom kwam op 7 maart de Kamer bijeen. Van Agt wilde zich niet voorafgaande aan het overleg tegen de bom verklaren. Ook wilde hij geen garanties bieden voor het verloop van het overleg. Het leidde ertoe dat zowel Den Uyl als Terlouw moties indienden waarin afstand genomen werd van de bom.

¹⁷⁸ Ibid., 1207.

¹⁷⁹ Zoals eerder in dit stuk beschreven werd Kruisinga op het moment van aantreden nauwelijks serieus genomen. Onder meer zijn ernstige drankprobleem en zijn ijdelheid maakte hem tot een moeilijk te sturen politicus. Zijn standpunten over de neutronenbom en zijn vermeende contacten in Oost-Europa leidden ertoe dat hij door de BVD in de gaten gehouden werd. Bron: NTR/VPRO, *Andere Tijden:Kruisinga* (21 september 2000).

¹⁸⁰ Van Diepen, *Hollanditis*, 96.

De motie-Den Uyl verzocht de regering de bom af te wijzen, de motie-Terlouw vroeg om het standpunt van het Nederlandse parlement te verwoorden bij NAVO-partners.¹⁸¹

Binnen het CDA ontstond wederom onenigheid. Tijdens het debat verklaarde het CDA bij monde van Aantjes voor de motie-Terlouw te stemmen. Onverwachts stemden maar liefst tien CDA-leden tegen.¹⁸² De tien waren allen van de rechtervleugel van het CDA, onder hen enkelen die in een eerder stadium de loyalisten sterk bekritiseerd hadden. De motie-Terlouw haalde toch een meerderheid, waardoor het kabinet zich tegen de neutronenbom moest verklaren in het NAVO-overleg. De stem van de rechtervleugel kan geïnterpreteerd worden als een actie gericht tegen de loyalisten. Leden als Wisselink en Tolman hadden zich eerder negatief en laatdunkend over de loyalisten uitgelaten. De druk op Joep de Boer en de stem van Beumer en Hans de Boer tegen de begroting hebben hoogstwaarschijnlijk tot irritatie geleid bij de rechtse leden. Ze wilden klaarblijkelijk aantonen niet gebonden te zijn aan een door de loyalisten gedefinieerd fractiestandpunt. Hiermee is hun stem tegen te zien als een stem tegen de invloed van de loyalisten op de fractie.

De regering moest het Kamerstandpunt verdedigen in het NAVO-overleg. Het debat over de neutronenwapens kwam echter abrupt ten einde in april, toen Carter (de Amerikaanse president) verklaarde de productie tot nader order uit te stellen.¹⁸³ Het kernwapendebat zou in 1979 weer oplaaien, waarbij de positie van de loyalisten doorslaggevend zou worden.

In het debat over de neutronenbom vallen verschillende zaken op die te maken hebben met de invloed van de loyalisten. Zo merkt Verkuil op dat de loyalisten De Boer bewogen tot het indienen van de motie. De loyalisten wisten dus via De Boer op deze wijze het fractiestandpunt over de neutronenbom te dicteren, wat wijst op hun grote invloed op de CDA-fractie in dit debat. Verder is de principiële houding van Beumer en Hans de Boer tekenend voor de politieke stijl van de loyalisten. De twee dissidenten stemden tegen het fractiestandpunt, op basis van hun ethische benadering. Ze voelden zich niet gedwongen om met de fractie mee te bewegen. Het ging ze vooral om de principiële benadering, getuige het feit dat ze vooral geacht wilden '(...) worden te hebben gestemd tegen de artikelen.' Daarnaast is het opvallend dat niet alleen de loyalisten uit de boot sprongen van de fractie. Een rechtse splintergroepering, van onder anderen Schakel, stemde tegen de motie-Terlouw. Dit optreden van de rechtse groep is opvallend, omdat hun stemgedrag waarschijnlijk ingegeven is door ontevreden over de loyalisten.

¹⁸¹ Tweede Kamer, *Handelingen 1977-1978*, 1426; 1431.

¹⁸² De motie behaalde evenwel een grote meerderheid. Slechts tien leden van het CDA (Van Leijenhorst, Van Muiden, Bremen, Van den Broek, Schakel, Hennekam, Van der Sanden, Van Dam, Tolman en Wisselink), VVD, SGP, GPV en BP stemden tegen. Bron: Tweede Kamer, *Handelingen 1977-1978*, 1454.

¹⁸³ Bouwman, *Bergredenaar*, 283.

Het lijkt op een actie gericht tegen de invloed van de loyalisten op de fractie in dit debat. De deining die de loyalisten veroorzaakten is indicatief voor hun invloedrijke positie.

Urenco

In 1978 vond een debat in de Tweede Kamer plaats over de levering van verrijkt uranium aan Brazilië. De regering wilde samen met West-Duitsland en Groot-Brittannië via het staatsbedrijf Urenco een contract sluiten over de levering van het materiaal aan Brazilië.¹⁸⁴ Het Braziliaanse dictatoriale regime had er geen geheim van gemaakt dat het de wens had een kernwapen te ontwikkelen. Brazilië was dan ook niet gebonden aan non-proliferatieverdragen.

De loyalist Jan van Houwelingen was tegen de levering. Van Houwelingen richtte zich vooral op milieu- en energiekwesties, vanwege zijn voorzitterschap van de vaste commissie voor kernenergie. Zoals eerder vermeld was Van Houwelingen een principieel politicus. Hij was tegen kernwapens. Met de Urenco-deal waarschuwde Van Houwelingen voor het risico dat het regime de stof zou gebruiken voor wapens. Hiervoor wilde hij geen verantwoordelijkheid dragen. Van Houwelingen kon daarom slechts akkoord gaan met levering als de Nederlandse regering een harde garantie zou ontvangen van Brazilië: dat het de stof niet zou gebruiken voor wapens. De Duitse en Britse partners voelden hier echter niets voor.¹⁸⁵ Dit belette de loyalist niet harde kritiek in het openbaar te uiten op de deal.

In het Kamerdebat over Urenco diende Van Houwelingen een motie in om de Brazilianen bepaalde bindende voorwaarden op te leggen. De motie behaalde een meerderheid.¹⁸⁶ Hierdoor moesten Van Agt en Van der Klaauw bij de Britse en Duitse partners aandringen op het aanscherpen van de eisen aan Brazilië. Hiervoor was het echter te laat, omdat de afspraken voor de eerste levering al gemaakt waren. Van Houwelingen laakte kort daarop publiekelijk de houding van de Nederlandse regering en dreigde met *'een conflict met de Kamer'*.¹⁸⁷ De CDA-fractie had zich echter nog niet unaniem uitgelaten over de kwestie. Wat dit betreft handelde Van Houwelingen solistisch. Binnen de fractie was geen overeenstemming over de eisen aan de Braziliaanse regering. De kritiek van Van Houwelingen op het overleg werd binnen de fractie niet gedeeld. Hij uitte desondanks telkens zijn individuele standpunt als het fractiestandpunt in de media.

Zijn gedrag leidde binnen de fractie tot ontevredenheid. De ex-KVP'er Hans van den Broek vond dat Van Houwelingen met zijn gedrag het merendeel van de fractie vastzette.

¹⁸⁴ Tweede Kamer, *Handelingen 1977-1978*, 3140.

¹⁸⁵ Van Merriënboer, *Van Agt*, 385.

¹⁸⁶ Tweede Kamer, *Handelingen 1977-1978*, 623.

¹⁸⁷ 'CDA-kamerlid: concessies Urenco-partners onvoldoende', *Nederlands Dagblad* (24 mei 1978).

Hij vond dat zonder vooroverleg individuele leden niet bij voorbaat uitspraken namens de hele fractie mochten doen. Volgens Verkuil had de achtergrond van de twee fractieleden ermee te maken dat deze confrontatie plaatsvond. Van Houwelingen en Van den Broek waren respectievelijk afkomstig uit een gereformeerd-vrijgemaakt en een katholiek milieu.¹⁸⁸ De strijd tussen twee culturen speelde zich dus in de fractie wederom af. Die confrontatie werd ook door Aantjes geconstateerd. In de kritiek van Van der Broek zag de fractievoorzitter een katholieke poging om de (antirevolutionaire) positie van Van Houwelingen te ondermijnen. Hierom verdedigde Aantjes het recht van Van Houwelingen om zijn kritiek te uiten. Hij hechtte zeer aan de individuele vrijheid van fractieleden om kritiek te leveren.

Het debat liep uiteindelijk met een sisser af. De premier deed een aantal toezeggingen over de levering, die het CDA als geheel accepteerde. Van Houwelingen legde zich erbij neer en uitte zich niet meer zo kritisch als voorheen. Het CDA weigerde verder mee te stemmen met moties die garanties van de Brazilianen eisten.¹⁸⁹ De oppositie (met name de PvdA) was zeer teleurgesteld in de houding van Van Houwelingen. De PvdA hoopte dat Van Houwelingen opnieuw tegen de regering in zou gaan. De toezeggingen bleken op lange termijn van weinig waarde, daar de leveringen ongehinderd doorgingen.

Wat opvalt aan het Urenco-debat is dat de loyalist Van Houwelingen zonder vooroverleg zijn (loyalisten)standpunt presenteerde als het fractiestandpunt. Hoewel Aantjes Van Houwelingen beschermde, groeide binnen het CDA de ontevredenheid over het opvallende gedrag van de splintergroepering. Daarnaast waren de loyalisten ook ontevreden. Het beleid had niet overtuigd en ze moesten genoegen nemen met zwakke toezeggingen. Toch wist het kabinet in de eerste regeringsmaanden stand te houden ondanks de aanhoudende kritiek vanuit de loyalisten op verschillende kwesties. Het parlementaire jaar 1977-1978 kenmerkte zich door een tweetal moeizame debatten over kernenergie en –bewapening. Die vormden de kiem van een latere confrontatie tussen de loyalisten en de regering. De loyalisten wisten al kort na de beëdiging van het kabinet discussies te domineren. Ook de fractie moest zich veelvuldig aanpassen aan de groep, om scheuring te voorkomen. Voorlopig slaagden alle partijen er dus in het wankel evenwicht tussen regering, fractie en loyalisten te behouden.

Najaar 1978 – De val van Aantjes

Het CDA nam in 1978 steeds sterker afstand van het kernwapenbeleid van het kabinet. De regering richtte zich volgens de christendemocraten te weinig op denuclearisering.

¹⁸⁸ Verkuil, *Grondhouding*, 198.

¹⁸⁹ Tweede Kamer, *Handelingen 1977-1978*, 3184-3185.

Dit ondanks de steeds verder toenemende wapenwedloop tussen de NAVO en het Warschaupact.¹⁹⁰ Het CDA mengde zich in het najaar actief in allerlei debatten over het kernwapenbeleid. Het ging zelfs zo ver dat Aantjes in een interview met *Hervormd Nederland* suggereerde dat het terugtreden uit de NAVO tot de reële opties behoorde voor Nederland, indien het bondgenootschap geen initiatief zou nemen ten behoeve van de vermindering van de rol van de kernwapens. Dat was een controversieel standpunt, want de NAVO werd door het CDA van oudsher gezien als hoeksteen van het defensiebeleid. Daarnaast was de VVD uitdrukkelijk pro-Amerikaans. Opvallend is dat desgevraagd Aantjes in het interview verklaarde niet gebonden te zijn aan het standpunt van de coalitiepartner.¹⁹¹ Dit leidde tot grote bezorgdheid over het gedrag van Aantjes bij Van Agt. Hij zei bijvoorbeeld op 22 oktober in een gesprek met de VVD-senator Koster dat Aantjes (onder meer vanuit zijn overtuiging als loyalist) steeds meer een politiek gevaar vormde.¹⁹² Het laat zien dat een confrontatie tussen loyalisten en regering (tussen Van Agt en Aantjes) er aan zat te komen.

De confrontatie bleef echter door een onverwachte wending uit: de politieke val van Aantjes in november 1978. De historicus en directeur van het RIOD, Loe de Jong, beweerde tijdens een live uitgezonden persconferentie op 6 november 1978 dat Aantjes tijdens de Tweede Wereldoorlog lid was geweest van de Germaanse SS.¹⁹³ De bewering werd overgenomen door verschillende media.¹⁹⁴ Vanwege het 'foute' oorlogsverleden van Aantjes moest hij aftreden als fractievoorzitter. Dit te meer omdat hij zich in zijn politieke carrière geprofileerd had als een integer politicus. Hij werd opgevolgd door de KVP'er Ruud Lubbers. Hoewel Aantjes hoopte dat hij later weer in de Kamer zou kunnen terugkeren met hulp van CDA-politici, was zijn parlementaire carrière definitief ten einde.¹⁹⁵

De opvolging van Aantjes verliep niet zonder problemen. Het partijbestuur wilde aanvankelijk niet dat een voormalig KVP'er fractievoorzitter zou worden, om ontevredenheid onder antirevolutionairen (en dus de loyalisten) te voorkomen.¹⁹⁶ De verkiezing van de fractievoorzitter in mei 1977 was uitgelopen op een harde confrontatie tussen de katholieken en de antirevolutionairen.¹⁹⁷ Er werd dan ook gezocht naar een geschikte antirevolutionair.

¹⁹⁰ Tweede Kamer, *Handelingen 1978-1979*, 273.

¹⁹¹ Bouwman, *Bergredenaar*, 286-287.

¹⁹² Van Merriënboer, *Van Agt*, 324-325.

¹⁹³ Bouwman, *Bergredenaar*, 321-324.

¹⁹⁴ 'Aantjes meldde zich in 1944 bij de SS: Premier Van Agt gaf Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie opdracht voor geheim onderzoek' *Nieuwsblad van het Noorden* (6 november 1978).

¹⁹⁵ Van Merriënboer, *Van Agt*, 328-329.

¹⁹⁶ Kroeger, *De rogge*, 111.

¹⁹⁷ Aantjes was vervolgen omdat niet hij maar Frans Andriessen verkozen werd tot eerste ondervoorzitter op 26 mei 1977. De eerste ondervoorzitter zou Dries van Agt opvolgen, aangezien hij hoogstwaarschijnlijk minister zou worden. Aantjes zag in de KVP-steun voor Andriessen een katholieke machtsgreep. De antirevolutionairen eisten dat in de partijtop (fractievoorzitter, minister-president en partijvoorzitter) ten minste een antirevolutionair zou zitten. Met Andriessen als fractievoorzitter, Steenkamp als partijvoorzitter en

Hans de Boer was als enige bereid de positie op zich te nemen, maar kreeg de fractie niet achter zich. Het was een gemiste kans voor de loyalisten. Lubbers wilde De Boer namelijk simpelweg direct benoemen, maar De Boer belette dit. Hij meende namelijk geen draagvlak onder de katholieke bloedgroep te hebben. Dit bleek terecht: Lubbers werd met 34 tegen 9 stemmen (voor De Boer) gekozen als fractievoorzitter. Om de ARP tegemoet te komen wilde Lubbers een antirevolutionaire vice-fractievoorzitter. De Boer weigerde die positie te aanvaarden, aangezien hij het een verwaarloosbare functie vond. Daarmee misten de loyalisten de kans om een machtspositie binnen de fractie te claimen. Maarten Schakel, een rechtse antirevolutionair, wierp zich op als kandidaat en werd gekozen. Hij deed dit op zijn beurt om te voorkomen dat de loyalist Van Houwelingen zich zou aanbieden.¹⁹⁸ Schakel wantrouwde Van Houwelingen vanwege zijn radicale en principiële standpunten inzake Urenco en de neutronenbom.

Voor de dissidenten veranderden een aantal zaken na de val van Aantjes, waardoor het voor hen moeilijker werd invloed uit te oefenen op de fractie. De loyalisten waren hun leider kwijtgeraakt. Aantjes was het politieke zwaargewicht van de fractie. Hij had de meeste ervaring en een groot draagvlak onder het CDA-electoraat. Dit gold minder voor de overige loyalisten. Ook zijn voorzittersstijl sloot beter aan bij de politieke stijl van de dissidenten. Lubbers handelde veel meer in lijn met de politieke cultuur van de KVP. Lang niet alles werd in het fractieoverleg besproken, hij hechtte veel sterker dan zijn voorganger aan het vooroverleg tussen specialisten.¹⁹⁹ De notulen van het fractieberaad vanaf de val van Aantjes laten die verandering in voorzittersstijl zien. Onder Aantjes werd bijvoorbeeld bij iedere discussie de gehele inhoud, met alle argumenten en overwegingen van de individuele fractieleden inbegrepen, genotuleerd. De notulen vanaf het moment dat Lubbers fractievoorzitter werd, lezen meer als besluitenlijsten. Alleen de compromissen naar aanleiding van de discussies werden genoteerd, zonder diepgaand in te gaan op individuele bijdragen van fractieleden. Het is kenmerkend voor de stijl van Lubbers en laat een verandering zien in de wijze waarop binnen de fractie overlegd werd.

Dit alles werkte in het nadeel van de loyalisten. Op de fractie konden ze nu veel minder duidelijk hun stempel drukken; eigenlijk alleen nog op die portefeuilles waarbij ze een rol van betekenis speelden.²⁰⁰ Ze kregen dus minder ruimte om hun kritiek te uiten dan voorheen. Dit zal ongetwijfeld bijgedragen hebben aan hun verdere ontevredenheid.

Van Agt als premier waren er inderdaad alleen katholieken in de partijtop. Aantjes kreeg uiteindelijk zijn zin omdat Andriessen zijn kandidatuur introk. Het laat helder zien dat bij dit soort belangrijke beslistmomenten voor het CDA de bloedgroepen nog altijd een rol van betekenis speelden. Bron: Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 120-122.

¹⁹⁸ M. Schakel, *De laatste der mannenbroeders: politicus met een ideaal* (Haarlem 1982) 189-190.

¹⁹⁹ Kroeger, *De rogge*, 119.

²⁰⁰ Zo was Scholten woordvoerder buitenlands beleid (dus ook inzake de kernbepapening en Zuid-Afrika).

Wat opvallend is, is dat de groep zich vanaf de val van Aantjes steeds meer isoleerde in een apart loyalistenoverleg.²⁰¹ Kennelijk voelden ze de noodzaak om standpunten in eigen kring te bespreken. Ook de coördinerende rol die Aantjes had verdween. Een gemeenschappelijk standpunt vanuit de loyalisten werd voor hen moeilijker te bepalen. Binnen het overleg nam De Boer, als voorzitter van de ARP, de leidinggevende positie min of meer op zich. Maar er bleef kritiek op zijn besluiteloosheid.²⁰² Dit alles betekende dat het verlies van Aantjes een duidelijke vermindering van de invloed van de loyalisten inhield.

Interne problematiek

Dat er grote verdeeldheid bestond in de fractie was in 1978 pijnlijk duidelijk geworden. Het CDA bestreed zichzelf op verschillende punten, maar probeerde desalniettemin de eenheid te bewaren. Die eenheid was van cruciaal belang, aangezien de fusiedatum (1980) dichterbij kwam. Dit tijdstip was onder alle betrokkenen bij het CDA bekend. De kritiek van de loyalisten op de koers van de partij dwong de partijtop tot actie. De CDA-bewindslieden en het partijbestuur moesten wel handelen om de dissidenten binnenboord te houden. Het verliezen van de steun van de loyalisten zou een kabinetsval betekenen, wat niet goed zou zijn voor de eenheid van het CDA.

Verschillende prominente ARP-leden en medewerkers van het wetenschappelijk bureau van de ARP sloten zich aan bij de kritiek van de loyalisten op de partij. Allereerst vonden zij dat het CDA te weinig op basis van het verkiezingsprogramma handelde. De vlakke politieke koers zagen de radicale antirevolutionairen terug bij de CDA-ministers, die in hun ogen teveel minister en te weinig 'CDA' waren. Daarnaast waren veel antirevolutionairen teleurgesteld in de ongelijke vertegenwoordiging van de bloedgroepen binnen het CDA. Zo waren de partijvoorzitter, fractievoorzitter en minister-president allen afkomstig uit de KVP. Zo lang dit zou blijven voortbestaan was het onverantwoord de ARP op te heffen en te fuseren met het CDA.²⁰³ Hoewel het rijkelijk laat was, stelden verschillende ARP-leden dat de fusie nog niet mocht plaatsvinden. Dit omdat de mening van de ARP-bloedgroep in het CDA anders ondergesneeuwd zou worden ten behoeve van de gehele partij.²⁰⁴ Wederom is hierin de vrees voor de dictatuur van de (katholieke) meerderheid te herkennen. De fusie was bijna afgerond, op één stap na: de levering van de fusiestukken door de oude partijen. Hans de Boer wist in de fusieonderhandelingen voor bepaalde tijd het inleveren van de fusiestukken uit te stellen.

²⁰¹ Van der Hoff, *Interview Sytze Faber* (16 juli 2014).

²⁰² Ibidem.

²⁰³ Ten Napel, *Eigen weg*, 306-310.

²⁰⁴ Kroeger, *De rogge*, 131.

Hij deed dit naar aanleiding van de kritiek van de antirevolutionairen, tot grote ontevredenheid van de andere partijen. Het CDA bleef hierom nog een federatieve partij.²⁰⁵ De ARP kreeg dus nog de ruimte haar mening te geven en de partij te beïnvloeden, iets dat de radicale antirevolutionairen graag wilden.

De mening van de loyalisten werkte in dit stadium dus vertragend voor de vorming van het CDA. Hoewel de kritiek door meer leden dan alleen de dissidenten gedeeld werd, is het belangrijk te constateren dat de ARP dergelijke dreigementen kon maken omdat de loyalisten in staat waren de stekker uit het broze bouwwerk van de CDA-VVD-regering te trekken. Als de ARP-radicalen niet tevreden gehouden werden, zou, net als het geval was bij de loyalisten, het slecht kunnen aflopen met het CDA. Het laat zien dat het loyalistenprobleem zich niet alleen op de regering, maar ook op het CDA zelf richtte en ook daadwerkelijk de fusie beïnvloedde.

De NAVO en de kruisraketten

De discussie over de neutronenbom was abrupt afgebroken. De bredere discussie over het kernwapenarsenaal laaide in 1979 opnieuw op. De NAVO maakte zich namelijk onverminderd zorgen over de toenemende dreiging van de Russen. De Sovjet-Unie breidde in de jaren zeventig haar wapenarsenaal aanzienlijk uit. Wat de NAVO in het bijzonder zorgen baarde, was dat vanaf 1976 de Russen middellangeafstands raketten stationeerden. De nieuwe SS-20 had een groter bereik dan oudere raketsystemen. Hierdoor konden de Russen vanuit de Sovjet-Unie West-Europese staten beschieten met de raketten. In 1979 waren er maar liefst 700 van deze systemen gestationeerd. Aangezien de wapens geëquipeerd waren met nucleaire koppen, nam de vrees voor de destructieve kracht van het Sovjetarsenaal toe.²⁰⁶

In januari 1979 bespraken de regeringen van West-Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten dat er een Europees antwoord moest komen op de dreiging. Het wapenarsenaal van de Europese bondgenoten moest uitgebreid en gemoderniseerd worden. De Amerikanen wilden dat de NAVO eensgezind zou reageren op de toenemende dreiging van de Sovjet-Unie. West-Duitsland wilde echter niet de enige lidstaat zijn waar nieuwe kernwapens geplaatst zouden worden.²⁰⁷ De onderhandelaars kwamen daarom overeen dat in Nederland, België en Italië 572 nucleaire kruisvluchtwapens ('kruisraketten') geplaatst moesten worden.

Een definitieve beslissing werd niet genomen, hoewel de grootste lidstaten het er over eens waren.

²⁰⁵ Verkuil, *Grondhouding*, 207.

²⁰⁶ Van Diepen, *Hollanditis*, 111

²⁰⁷ Van Dijk, 'Psychosis', 368.

De Nederlandse verantwoordelijke ministers voorzagen grote problemen door de maatschappelijke en politieke onrust die ongetwijfeld op het plaatsingsbesluit zou volgen.²⁰⁸ Er was namelijk al groot protest tegen de neutronenbom geweest, de gehele oppositie was tegen de uitbreiding van het kernwapenarsenaal en van de CDA-loyalisten was bekend dat ze atoompacifisten waren. Het was dus noodzakelijk dat de kwestie zeer zorgvuldig behandeld werd om een kabinetscrisis te voorkomen. Daarom pleitte de Nederlandse regering in overleg met de NAVO-bondgenoten voor de zogeheten 'nuloptie'. Deze hield in dat de NAVO bereid zou zijn de kruisvluchtwapens niet te plaatsen als de Sovjet-Unie de SS-20's zou terugtrekken. Verder probeerde de Nederlandse regering in het overleg met de NAVO te bereiken dat voor ieder nieuw kernwapen een ouder kernwapen teruggetrokken zou worden. Een expliciete toezegging dat Nederland de kruisraketten zou plaatsen deed de regering niet.²⁰⁹ De bondgenoten gingen er echter van uit dat Nederland op termijn akkoord zou gaan met de plaatsing. In september 1979 kwam de NAVO overeen dat van de 572 kruisraketten er 48 in Nederland gestationeerd moesten worden. Het enige dat nog restte was de formele goedkeuring van dit besluit. De Nederlandse regering moest nu wel het parlement en de maatschappij gaan overtuigen, om draagvlak voor het besluit te creëren.

Maatschappelijke en politieke oppositie

In 1979 werd publiekelijk bekend dat de NAVO streefde naar plaatsing van kruisvluchtwapens in Nederland. Net als bij de kwestie rondom de neutronenbom leidde het tot grote verontwaardiging. Door het Interkerkelijk Verbond (IKV) werd een protestcampagne tegen de kernwapens opgezet, onder het motto '*Help de kernwapens de wereld uit, te beginnen in Nederland*'.²¹⁰ Het IKV wist ook een politieke lobby te starten. Dit bestond voornamelijk uit informele onderlinge contacten tussen Mient-Jan Faber (de secretaris van het IKV en het grootste politieke talent binnen de organisatie) en de loyalisten. Het IKV richtte zich dus voornamelijk op het CDA, omdat zij dacht veel steun te kunnen verwerven bij christendemocratische politici. Maar, zoals gebleken is, reageerde het CDA in de praktijk verdeeld. De meerderheid van de CDA-fractie wilde akkoord gaan met plaatsing, indien de onderhandelingen met de Russen over wederzijdse terugdringing van kernwapens direct zouden starten. De loyalisten namen een radicaler standpunt in.

²⁰⁸ Willem Scholten (ex-CHU) had Roelof Kruisinga na diens val opgevolgd als Minister van Defensie. Bron: G. Puchinger, *In gesprek met het kabinet-Van Agt* (Utrecht 1980) 274.

²⁰⁹ Bloem, *Nederland en de kernwapens*, 120-121.

²¹⁰ Bleich, *Den Uyl*, 402-403.

Sinds de val van Aantjes waren de loyalisten weinig op de voorgrond geweest. Vanaf dat moment ontbrak het de loyalistengroep aan sturing. Niet alleen was de groep hun meest getalenteerde lid verloren, ook misten de dissidente fractieleden de ruimte die Aantjes hen gaf in de fractie. De groep trachtte de voormalige fractievoorzitter ook na zijn val bij hun eigen overleg te betrekken, maar hij weigerde dit stelselmatig.²¹¹ Volgens Scholten was de groep loyalisten ontheemd, als *'de tien discipelen van Jezus die kibbelden over de vraag wie de eerste onder hen zou zijn'*.²¹² De groep bleef hierdoor ongeorganiseerd en wist geen vuist te maken.

Dit veranderde bij de kruisraketdiscussie in het najaar van 1979. De kwestie zette de loyalisten weer op scherp. Ze waren unaniem tegen de plaatsing. De achtergrond hiervan laat zich gedeeltelijk verklaren door de gereformeerde visie op atoomwapens: de mens overschreed met het gebruik van kernwapens haar godgegeven kracht.²¹³ De loyalistenfractie binnen het CDA was inmiddels gegroeid. Zoals gezegd breidde de groep zich in 1979 uit tot tien fractieleden. Bouke Beumer verliet de Kamer in juli 1979 voor het Europees parlement, waardoor de fractie naar 9 leden kromp. Maar in het geval van de kernwapendiscussie sloten meer fractieleden zich aan bij het protest van de loyalisten. Sytze Faber, en de woordvoerders Defensie Joep de Boer en Ton Frinking, verklaarden zich ook tegen de kruisraketten.²¹⁴ In totaal waren dus in potentie 12 fractieleden tegen, dat was ongeveer een kwart van de fractie.

De hernieuwde felheid waarmee de loyalisten zich profileerden, de steun van overige fractieleden aan de groep en het daarmee samenhangende risico van een kabinetscrisis, zetten Ruud Lubbers aan tot actie. Alleen de VVD ondersteunde de plaatsing van kruisraketten. De uitkomst van het debat en een eventuele crisis hing dus af van de positionering van het CDA. Lubbers stelde zich dan ook ten doel een eenduidig fractiestandpunt te formuleren. Hiertoe organiseerde hij een bijeenkomst met de fractie op 29 oktober.²¹⁵ Hoogstwaarschijnlijk had deze als doel de loyalisten binnenboord te houden en daarmee een kabinetscrisis te voorkomen. De fractie bereikte op die vergadering overeenstemming met de zogeheten *'vertrekpunten'*. Die behelsden ten eerste dat de regering in het NAVO-overleg de nuloptie moest bepleiten. Daarnaast zou Nederland slechts akkoord gaan met de *productie* van de kruisraketten. De *plaatsing* zou met twee jaar (dus tot 1981) verlaat moeten worden. Op basis van de voortgang van de gesprekken met de Russen mocht de NAVO overgaan tot plaatsing.

²¹¹ Van der Hoff, *Interview Willem Aantjes* (14 oktober 2014).

²¹² Scholten, *Vrijheid*, 165.

²¹³ Van Diepen, *Hollanditis*, 121.

²¹⁴ Van Dijk, *'Psychosis'*, 392.

²¹⁵ Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 170-171.

Deze 'vertrekpunten' vormden het fractiestandpunt van het CDA. Het was een compromis tussen de verschillende opvattingen. Het protest van de loyalisten werd gehonoreerd, maar de fractie ging, onder voorwaarden, akkoord met de kruisraketten. Het was echter niet duidelijk of het CDA voor of tegen de kruisraketten was. Toch werd het standpunt door betrokken politici, ook op internationaal vlak, gezien als een stem tegen kruisraketten. Het fractiestandpunt frustreerde Willem Scholten, de minister van Defensie. Hij was al geruime tijd bezig geweest bondgenoten te overtuigen om het aantal kernwapens terug te dringen. Hij verwierf internationale steun hiervoor (van onder meer West-Duitse bewindslieden), maar de CDA-vertrekpunten werden door de bondgenoten gezien als een tegenstem. De steun van de bondgenoten aan Scholten werd hierom direct ingetrokken. Hij voelde zich door Lubbers en het CDA tegengewerkt.²¹⁶

De spanningen liepen, zowel binnen als buiten Nederland, hoog op door de vertrekpunten van het CDA. Interessant is hier op te merken dat de loyalisten opnieuw invloed uitoefenden op de standpuntbepaling van het CDA, net als bij het debat over de neutronenbom. Lubbers wilde de groep tegemoet komen, wat leidde tot de vergadering waarin de vertrekpunten geformuleerd werden. Door de stevige kritiek van de dissidenten op de atoomwapens verschoof het CDA in haar koers, en werd kritischer op de plaatsing van de kruisraketten. Door de hooggespannen politieke situatie en hun invloed op de formulering van de vertrekpunten, is te spreken van een invloedrijke positie van de loyalisten. Ze waren echter nog altijd niet tevreden over het fractiestandpunt en volledig tegen de kruisraketten. Het leek er dus op dat dit debat zou uitlopen op een botsing tussen het CDA en het kabinet.

Het NAVO-dubbelbesluit

De druk op de regering om de kruisrakettenkwestie op te lossen werd groter, omdat de NAVO op 12 december het plaatsingsbesluit wilde nemen.²¹⁷ Het kabinet kreeg geen parlementaire meerderheid hiervoor, want het CDA was immers tegen plaatsing. Het leek erop dat de discussie zou gaan uitlopen op een kabinetscrisis. Volgens Sytze Faber was de situatie binnen de CDA-fractie erg gespannen. Voor de loyalisten ging het *'niet meer om de vraag of de raketten er nou moesten komen of niet (...)'. Het ging erom of het kabinet viel of niet.*²¹⁸ Het stemgedrag van de CDA-leden zou beslissend kunnen zijn voor het voortbestaan van de regering.

De regering moest dus wel optreden. Volgens de historicus Van Diepen had Van Agt twee keuzes.

²¹⁶ Van Merriënboer, *Van Agt*, 396-400.

²¹⁷ Bloem, *Nederland en de kernwapens*, 128-130.

²¹⁸ A. Joustra en E. van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek* (Baarn 1989) 168.

Ten eerste had de regering zich kunnen scharen achter het plaatsen van de wapens, maar dat zou leiden tot een kabinetscrisis, omdat de loyalisten dit gegarandeerd zouden afkeuren. Een tweede mogelijkheid voor Van Agt was om uitstel van plaatsing na te streven, daarmee kon hij de loyalisten tegemoet komen.²¹⁹ Op aanraden van Ruud Lubbers begon hij aan een reis langs de NAVO-regeringsleiders (zoals Thatcher), om ze te overtuigen van het CDA-standpunt. De bondgenoten konden echter weinig begrip opbrengen. De premier bereikte alleen steun voor opschorting van de plaatsing van de kruisraketten in Nederland met twee jaar. Voor 1981 dacht het kabinet het parlement en de bevolking te kunnen overtuigen.²²⁰

Op 6 december kwam de Kamer bijeen om te stemmen over de onderhandelingspositie van Nederland op de beslissende NAVO-vergadering van 12 december. Er was geen parlementair draagvlak voor de plaatsing. De vraag tijdens het Kamerdebat was of de loyalisten voldoende overtuigd waren door het uitstel van de plaatsing met twee jaar. Frinking, de woordvoerder Defensie van het CDA, stelde: *'Als de vertrekpunten van Nederland, die in de vorm van een amendement bij de NAVO ter tafel liggen (...) worden verworpen, dan zal Nederland zich niet mogen neerleggen bij de meerderheid.'*²²¹ Het laat zien dat ook het CDA zich unaniem kritisch verhiel tot de resultaten van het NAVO-overleg. Mede door toedoen van het atoompacifisme van de loyalisten was het CDA kritischer geworden in het debat. De oppositiepartijen waren tegen iedere uitbreiding van het kernwapenarsenaal. De leden Brinkhorst (D66) en Stemerdink (PvdA) dienden een motie in, waarin de regering verzocht werd niet akkoord te gaan met zowel de productie als de plaatsing van de kruisraketten.²²² De motie vormde voor de regering een probleem. Indien aangenomen, zou zij een radicaler standpunt moeten innemen dan voorheen. Conform de vertrekpunten hadden Scholten en Van der Klaauw zich geuit tegen *plaatsing* en niet tegen *productie* van de kernwapens. Lubbers wilde dan ook niet akkoord gaan met de motie, en zette de woordvoerder Frinking aan tot het indienen van een nieuwe CDA-motie, waarin de vertrekpunten nogmaals herhaald werden.²²³

De 9 loyalisten en Faber stemden in de vergadering voor de motie-Stemerdink. Hiermee haalde de motie een meerderheid, waardoor deze aangenomen werd.²²⁴ De motie-Frinking behaalde geen meerderheid en werd ingetrokken. De dissidenten waren niet overtuigd door de pogingen van Van Agt om het Nederlandse standpunt te verdedigen. Ook waren ze kennelijk ontevreden met de vertrekpunten; anders hadden ze voor de motie-Frinking gestemd. Vooral Jan Nico Scholten had veel kritiek op de positionering van het CDA.

²¹⁹ Van Diepen, *Hollanditis*, 130.

²²⁰ Verkuil, *Grondhouding*, 212-213.

²²¹ Tweede Kamer, *Handelingen 1978-1979*, 1806.

²²² Ibidem, 1814.

²²³ Ibid., 1836-1837.

²²⁴ Ibid., 1846.

Het regeringsbeleid overtuigde niet en was wezenlijk in strijd met het geweten van de loyalisten. Hierdoor zagen zij zich genoodzaakt met de oppositie mee te stemmen.²²⁵ Het leek erop dat de CDA-dissidenten hun dreigementen ten opzichte van de regering hard gemaakt hadden. Hun stemgedrag zou leiden tot een kabinetsval.

Een Kamermeerderheid eiste dus dat Nederland niet akkoord zou gaan met zowel plaatsing als productie van de kruisraketten. Hierdoor werd de regering geconfronteerd met het risico van een kabinetscrisis. De NAVO zou namelijk op 12 december het plaatsingsbesluit nemen. Op de productie van de wapens kon de regering geen invloed uitoefenen, omdat de Amerikanen de wapens zouden maken. In een later Kamerdebat, na het NAVO-overleg, zou mogelijk een motie van wantrouwen ingediend kunnen worden. De regering zou namelijk niet de motie-Stemerdink in zijn geheel kunnen uitvoeren (want op de productie hadden ze geen invloed). Dit had ertoe kunnen leiden dat er een motie van wantrouwen aan het adres van het kabinet zou komen. Aangezien de loyalisten ontevreden waren, leek het waarschijnlijk dat zij een dergelijke motie zouden steunen.

Op 12 december meldde Van Agt zich in de Kamer met de resultaten van het overleg. De NAVO-lidstaten hadden naar verwachting besloten om kruisraketten in West-Europa te plaatsen. De bondgenoten hadden echter met grote tegenzin toegestaan dat dit voor Nederland met twee jaar uitgesteld werd. Omdat de NAVO eensgezindheid wilde uitstralen, werd het Nederlandse voorbehoud in een niet gepubliceerde voetnoot opgenomen in het communiqué van de vergadering.²²⁶ Besloten werd de vorderingen op 19 december in een Kamerdebat te evalueren.

De eerdere Kamerdebatten over de kruisraketten hadden geleid tot een gespannen situatie. De regering had haar geringe Kamermeerderheid in het debat verloren, omdat de loyalisten voor de motie-Stemerdink gestemd hadden. Daarmee gingen ze tegen de CDA-fractie in. In het overleg over de kruisraketten had de regering de eisen van de motie-Stemerdink niet kunnen waarmaken. Zoals gezegd werd verwacht dat het kabinet hierover zou vallen. De loyalisten hadden dus op dit moment de beslissende stem over het overleven van het kabinet. Alle betrokken partijen beseften dit ook. Vooral de PvdA ging ervan uit dat de dissidenten nu hun dreigementen ten opzichte van de regering waar zouden maken.

Binnen het CDA was het laatste erover nog niet gezegd. Op 15 december vond een CDA-partijcongres plaats in Dronten, dat geheel in het kader van de kernwapendiscussie stond. Dit congres maakte duidelijk dat de achterban zich achter haar politiek leider, Van Agt, schaarde. Verschillende resoluties die het standpunt van de loyalisten onderschreven, werden afgewezen. Diverse partijleden waren bijzonder hard tegen de dissidenten.

²²⁵ Scholten, *Vrijheid*, 166-167.

²²⁶ Bloem, *Nederland en de kernwapens*, 139-141.

Zo stelde een van hen dat *'als de tien heren in de oorlog ook zo losjes met onze vrijheid waren omgesprongen, zij door de Friese KP van kant waren gemaakt en onder de mesthoop van de buurman waren verdwenen!*²²⁷ De opzienbarende uitspraak werd met een daverend applaus ontvangen.²²⁸ Ook Dries van Agt kreeg op zijn rede, waarin hij felle kritiek leverde op het standpunt van de oppositie (en dus de loyalisten), een groot applaus. Na het congres bleven de dissidenten zich echter onverminderd kritisch uiten op het dubbelbesluit. Zowel Scholten, Hans de Boer als Dijkman verklaarden in de media het niet eens te zijn met het regeringsstandpunt.²²⁹

Op 19 december besprak de Kamer het NAVO-dubbelbesluit. Omdat 10 CDA-fractieleden tegen de kruisraketten waren, leek een kabinetsval eraan te komen. Het debat verliep echter anders. Wederom dienden Brinkhorst en Stemerding een motie in waarin de regering bekritiseerd werd over de NAVO-vergadering. Verder werd in de motie gevraagd aan de regering om af te zien van het NAVO-dubbelbesluit. Het leek erop dat de loyalisten met de PvdA en D'66 zouden meestemmen. De motie riep immers opnieuw de regering op af te zien van productie én plaatsing van de kruisraketten. Van Agt maakte duidelijk dat hij de motie niet in zijn volledigheid zou kunnen waarmaken. Vlak voor de schorsing van het debat stelde hij *'in algemene termen'* dat moties, die afkeurend aan het adres van de regering zouden zijn (in dit geval de motie-Stemerding) *'onoverkomelijke bezwaren'* zouden oproepen.²³⁰ Hij impliceerde dat het kabinet zou aftreden indien de Kamer de motie-Stemerding zou aannemen. De biografen van Van Agt interpreteren de uitspraak als direct gericht tegen de loyalisten.²³¹ Als ze voor de motie zouden stemmen, waren ze dus direct verantwoordelijk voor de kabinetsval.

Lubbers vreesde dat met de steun van de loyalisten de motie-Stemerding een meerderheid zou krijgen. De fractievoorzitter laste met spoed een fractievergadering in tijdens de schorsing van het Kamerdebat. In die vergadering vond een harde confrontatie plaats tussen de loyalisten en de rest van de fractie. Van deze vergadering zijn geen notulen beschikbaar. Uit ooggetuigenverslagen is wel af te leiden dat de sfeer ronduit gespannen was. Lubbers probeerde de loyalisten te overtuigen *niet* voor de motie-Stemerding te stemmen.²³² Hij waarschuwde hen voor de consequenties van een kabinetsval waar de loyalisten verantwoordelijk voor zouden dragen; het CDA zou gezuiverd worden van dissidenten. Ze zouden hun eigen machtspositie ondermijnen. Het mocht niet baten, daar verschillende loyalisten nog altijd voor de motie-Stemerding/Brinkhorst wilden stemmen.

²²⁷ 'Congres van CDA werd de thuiswedstrijd van Van Agt' *Leeuwarder Courant* (17 december 1979).

²²⁸ NTR/VPRO, *Andere Tijden: Partij of Principes* (23 september 2010).

²²⁹ 'Tien CDA-ers willen 'nee' horen tegen het aantal kruisraketten' *Leeuwarder Courant* (17 december 1979).

²³⁰ Tweede Kamer, *Handelingen 1978-1979*, 2177.

²³¹ Van Merriënboer, *Van Agt*, 408-409.

²³² Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 173.

Verbazingwekkend genoeg kwamen alle loyalisten en Faber hierop terug toen Hans de Boer, die zich eerder had geprofileerd als nieuwe leider van de groep, zei de motie niet te willen ondersteunen. Dit omdat hij niet wilde dat het kabinet zou vallen en hij niet verantwoordelijk wilde zijn voor de gevolgen ervan. Na die bijdrage sloten alle loyalisten en Faber zich bij hem aan.²³³ Lubbers slaagde er dus in kort voor het beslissende moment De Boer te overtuigen om niet het kabinet te laten vallen. Op zijn beurt kreeg De Boer de rest van de loyalisten mee.

Hoe is die ommezwaai te verklaren? In een interview met het *Vrije Volk* stelden zowel Faber, Van Houwelingen als Scholten dat zij vanwege het onaanvaardbaar verklaren van de moties door Van Agt toch inbonden. Ze wilden simpelweg het voortbestaan van het kabinet niet op het spel zetten, vanwege mogelijke consequenties voor het CDA. Opvallend genoeg ontkenden ze niet dat hun eigen politieke toekomst ook een rol van speelde. Zo liet Scholten zich laatdunkend uit over de toekomst van het CDA zonder loyalisten: *‘En wat krijg je dan in de Tweede Kamer? Een club KVP-gezinde types (...). Met de mensen die nu in de Kamer zitten bereik je tenminste nog iets.’*²³⁴ De loyalisten zagen dus in geen baat te hebben bij het een kabinetsval. De loyalisten stemden aan het einde van het Kamerdebat tegen de motie-Stemerding, waardoor de regering aan kon blijven. De dissidenten hadden, zo werd destijds gedacht, het kabinet gered.

De steun aan de regering bleek kort na het debat zeer problematisch voor de loyalisten. Eigenlijk stelde de groep zowel voor- als tegenstanders van de coalitie teleur, waar ze aanvankelijk door hun gewetensvolle politieke handelen begrip kweekte. Allereerst was de CDA-achterban zeer ontevreden over het stemgedrag van de loyalisten in het debat van 6 december. Op het partijcongres waren de dissidenten bekritiseerd. Omgekeerd gaven de loyalisten *‘heel links Nederland’*²³⁵ hoop op de val van het kabinet. Toen ze op 19 december de regering echter steunden, waren de tegenstanders van de coalitie ook ontevreden door deze draai. De onhandige manier van politiek bedrijven leidde ertoe dat verschillende betrokkenen, zowel links als rechts, teleurgesteld waren in de loyalisten. Vooral in de pers kregen ze een afstraffing. Over het algemeen werd niet begrepen dat ze op dit cruciale moment niet hun ideeën in stemgedrag hadden omgezet.²³⁶ Op instigatie van de partij en het kabinet bonden de dissidenten in, zo werd geoordeeld.²³⁷

Hoewel de uitkomst van het kruisraketten-debat nadelig was voor de loyalistengroep, was haar invloed op de gehele kernwapendiscussie zeer groot. Vaak wist de dissidente groepering de partij in een radicalere richting te bewegen.

²³³ Van Weezel, *Rechts*, 95.

²³⁴ ‘Scholten: ‘Met gebogen hoofd de Kamer uit...’ *Het Vrije Volk* (20 december 1979).

²³⁵ NTR/VPRO, *Andere Tijden: Partij of Principes* (23 september 2010).

²³⁶ Van der Hoff, *Interview Sytze Faber* (16 juli 2014).

²³⁷ NTR/VPRO, *Andere Tijden: Partij of Principes* (23 september 2010).

Het feit dat het CDA een kritischer koers ten aanzien van de kruisraketten ging voeren, was mede ingegeven door de kritiek van de dissidenten. Vooral rondom de kabinetscrisis in december 1979 was het stemgedrag van de loyalisten van doorslaggevend belang.

§2.3: Hoofdpijndossier II: Bestek '81

In januari 1980, kort na het voor de regering zeer belangrijke debat over de plaatsing van de kruisraketten, trad Frans Andriessen af als Minister van Financiën. Dit vanwege zijn teleurstelling over het falen van de bezuinigingsoperatie *Bestek '81*. Het CDA, in het bijzonder Lubbers en de loyalisten, was tegen ingrijpende bezuinigingen vanwege het mogelijke risico van economische achteruitgang voor de minima. Het CDA belemmerde de regering in het uitvoeren van de bezuinigingsplannen. Mogelijk hebben de loyalisten ook op dit fractiestandpunt invloed uitgeoefend. Is er hierom een verband tussen de invloed van de loyalisten op de discussie over *Bestek '81* en het vertrek van Andriessen?

Vlak voordat de Kamer op reces ging in 1978, verzond de regering de nota *Bestek '81* naar de Kamer. Hierin werden de bezuinigingsplannen van het kabinet uiteengezet. Andriessen nam zich voor de rijksbegroting te saneren. Dit vanwege de sterk oplopende werkloosheid en de stijgende overheidsuitgaven. Wim Duisenberg, zijn voorganger, had de groeiende rijksbegroting geprobeerd een halt toe te roepen in 1976. Hij formuleerde de eenprocentsregel, dat wil zeggen dat de overheidsuitgaven met niet meer dan 1 procent per jaar mochten groeien.²³⁸ Ten gevolge van de oliecrisis van '73 liepen de tekorten in de jaren zeventig snel op. Andriessen wilde veel verder gaan dan Duisenberg, door 10 miljard gulden te bezuinigen. De VVD was hier groot voorstander van, Hans Wiegel had in de verkiezingscampagne meermaals opgeroepen tot '*puinruimen*' in de overheidsfinanciën. De maatschappelijke onrust over de nota was erg groot. Verschillende vakbonden en maatschappelijke organisaties verklaarden zich tegen de bezuinigingsplannen.²³⁹

Omdat de Kamer nauwelijks de kans kreeg om zo kort voor het reces uitgebreid over de nota te spreken, werd de discussie verplaatst naar de algemene beschouwingen van 1978. Het CDA bepleitte, conform het verkiezingsprogramma, bescherming van zwakkeren in de samenleving. Op het gebied van sociaaleconomisch beleid zaten de fractie en loyalisten veelal op een lijn. De bezuinigingen van Andriessen gingen wat het CDA betreft te ver.

²³⁸ Puchinger, *In gesprek*, 139.

²³⁹ Van Rijswijk, *Repeterende breuken*, 174-175.

Enkele van amendementen op het regeerakkoord van de loyalisten waren dan ook gericht op bescherming van zwakkeren tegen de voorgenomen bezuinigingsmaatregelen.²⁴⁰ In het debat in oktober 1978 bekritiseerden Aantjes en Lubbers het voorgenomen financiële beleid. Aantjes bepleitte continuïteit in het sociale beleid. Wat hem betreft mocht er niet sterk gekort worden op sociale uitkeringen, omdat de zwakkeren in de samenleving ontzien moesten worden.²⁴¹ Aantjes heeft naar eigen zeggen altijd oog gehad voor de mensen die het *‘van de politiek moesten hebben.’*²⁴² Lubbers, die grote financiële expertise had als oud-minister van Economische Zaken, viel op verschillende vlakken de bezuinigingsplannen aan. Hij diende namens de CDA-fractie maar liefst zes moties in die meerdere tegenmaatregelen bevatten. Dit betekende dus dat waar Andriessen bezuinigde, het CDA probeerde de zwakkeren in de samenleving te compenseren. Van daadwerkelijke bezuinigingen kwam hierdoor weinig terecht.

Het CDA was vrij eensgezind in het debat over *Bestek '81*. De loyalistengroep stemde grotendeels met de fractie mee. Slechts op een enkel punt in het debat weken de dissidente CDA-leden af van het partijstandpunt. Joop den Uyl diende in het bezuinigingsdebat een motie in die opriep tot het afzien van korten op sociale uitkeringen, door de hoogte van de uitkeringen te koppelen aan het toenmalige nettominimumloon.²⁴³ Lubbers raadde de fractie aan niet voor te stemmen, daar de motie geen aandacht besteedde aan mogelijk veranderde economische omstandigheden.²⁴⁴ Uiteindelijk stemden enkele CDA-leden (Borgman, Van Houwelingen, Scholten, De Boer en Faber) voor de motie.²⁴⁵ We hebben eerder gezien dat ze vonden dat de zwakkeren beschermd moesten worden tegen het bezuinigingsbeleid.²⁴⁶ Omdat sommigen van hen toch met de rest van de fractie meestemden, behaalde de motie geen meerderheid en werd ze dus verworpen.²⁴⁷ Het laat zien dat bepaalde loyalisten bereid waren ver te gaan om de zwakkeren (in dit geval de uitkeringsgerechtigden) te behoeden voor de bezuinigingen. Net als bij De Boer en Beumer die tegen de begroting van Defensie stemden (zie paragraaf 2.2), wilden de loyalisten tegen het kabinetsbeleid stemmen, ongeacht de meerderheid voor het besluit.

De bezuinigingsoperatie werd door de verschillende moties tijdens de algemene politieke beschouwingen van 1978 bemoeilijkt. Het CDA had een aanzienlijk aandeel in de afbraak van *Bestek '81*. Het probleem van de overheidsfinanciën bleef hierom aanwezig.

²⁴⁰ Bouwman, *Bergredenaar*, 289-290.

²⁴¹ Tweede Kamer, *Handelingen 1978-1979*, 278.

²⁴² Van der Hoff, *Interview Willem Aantjes* (14 oktober 2014).

²⁴³ Tweede Kamer, *Handelingen 1978-1979*, 260.

²⁴⁴ *Ibidem*, 495.

²⁴⁵ *Ibid.*, 498.

²⁴⁶ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (22 november 1977).

²⁴⁷ Tweede Kamer, *Handelingen 1978-1979*, 498.

De door Andriessen verwachte economische effecten van het financiële beleid bleven uit. Ook brak de tweede oliecrisis uit in 1979, waardoor de economische situatie verder verslechterde. Het financieringstekort steeg van 5,5 naar 6 procent in plaats van een gewenste daling naar 4 procent.²⁴⁸ Andriessen eiste daarom in februari 1980 van het kabinet aanvullend 4 miljard gulden te bezuinigen in 1980, mede op aanraden van de president van de Nederlandsche Bank, Jelle Zijlstra.²⁴⁹ Die eis leidde tot een groot conflict binnen het kabinet. De minister van Sociale Zaken, Wil Albeda (ex-ARP), maakte namelijk net als de dissidenten in het CDA bezwaar tegen de plannen van Andriessen. Hij was juist voor minder ingrijpende bezuinigingen en meer investeringen. In dat opzicht was Albeda een typische keynesiaan. Daarnaast bepleitte hij een goede verstandhouding met de sociale overlegpartners.²⁵⁰ Door de harde bezuinigingseisen en het optreden van Andriessen waren de verhoudingen tussen de vakbonden en de regering bekoeld. Het conflict tussen Albeda en Andriessen liep door de divergerende eisen van de twee bewindslieden steeds hoger op.

In tegenstelling tot de overige ministers van het CDA onderhield Albeda goede contacten met de fractievoorzitter Lubbers. Albeda en Lubbers troffen elkaar regelmatig.²⁵¹ Zij stemden met elkaar af wat effectieve maatregelen konden zijn om de klappen van *Bestek '81* op te vangen. Van Agt zag zich in zijn kabinet geconfronteerd met twee lijnen ten opzichte van de bezuinigingen. Enerzijds stonden Andriessen en enkele VVD-ministers, zoals Van Aardenne en Pais, die grote bezuinigingen wilden. Aan de andere kant de ARP-ministers onder leiding van Albeda, die op zijn beurt in direct contact stond met de CDA-fractievoorzitter. In het kabinet ontstonden voortdurend problemen, omdat Andriessen steeds wilde korten en Albeda daar tegen was. Van Agt probeerde in het conflict een compromis te zoeken. Uiteindelijk koos hij een tussenoplossing: drie miljard bezuinigen om Andriessen tegemoet te komen.²⁵² Die vond dit echter onvoldoende. Het leidde ertoe dat Van Agt een kant in het conflict moest kiezen: Albeda of Andriessen. Hij koos ervoor om niet nog meer dan 3 miljard te bezuinigen, waarmee hij dus Andriessen liet vallen.

De biografen van Van Agt stellen dat hij in dit conflict koos voor Albeda, omdat hij kritiek van de loyalisten vreesde. Hij dacht dat bij het aftreden van Albeda, er veel ontevredenheid bij de ARP zou ontstaan. Albeda was immers een gewaardeerd antirevolutionair politicus en deelde de kritiek van de loyalisten. Voor protest vanuit de KVP door een mogelijke val van Andriessen was Van Agt minder bang.

²⁴⁸ Van Merriënboer, *Van Agt*, 343.

²⁴⁹ Kroeger, *rogge*, 120.

²⁵⁰ Puchinger, *In gesprek*, 216-218.

²⁵¹ Joustra, *Lubbers*, 170-174.

²⁵² Verkuil, *Grondhouding*, 214-215.

De katholieke fractieleden waren over het algemeen tevreden over het kabinetsbeleid (afgezien van de loyalist Stef Dijkman).²⁵³ De minister-president verwachtte dat het kabinet door de loyalisten omvergeworpen zou worden als Andriessen zijn gang had kunnen gaan. Andriessen was dusdanig geïrriteerd en voelde zich dermate weinig ondersteund dat hij in februari 1980, kort na het belangrijke kruisraketten-debat, besloot af te treden.²⁵⁴

De loyalisten hebben geringe directe invloed uitgeoefend op de val van Andriessen. Afgezien van hun steun aan de motie-Den Uyl hadden ze ook nauwelijks invloed op de afbraak van *Bestek '81*. Op de achtergrond vormden de dissidenten echter een altijd aanwezig potentieel risico. De ontevredenheid van de loyalisten over het kabinetsbeleid was alleen maar toegenomen. Waarschijnlijk hadden zij een strikte uitvoering van de bezuinigingsplannen niet geaccepteerd. Van Agt voorzag ook grote problemen met de ARP indien hij voor Andriessen zou kiezen in het conflict. De loyalisten speelden dus niet een actieve rol in de val van Andriessen, maar hun politieke positionering en eerder stemgedrag hadden wel degelijk invloed.

§2.4: Hoofdpijndossier III: Zuid-Afrika en de olie

De laatste keer dat de loyalisten een wezenlijk risico vormden voor het kabinet-Van Agt was in juni 1980. Wederom leidden de discussies tot een kabinetscrisis, ditmaal rondom het door Jan Nico Scholten geëiste olieboycot van Zuid-Afrika. Net als bij het kernwapendeбат waren het de loyalisten die de beslissende stem voor het voortbestaan van de regering hadden. Het kabinet bleef ook na deze crisis overeind. In deze paragraaf zal onderzocht worden welke rol de dissidenten speelden in het debat en de crisis en hoe hun invloed op het verloop ervan te beoordelen is.

Het CDA (en in het bijzonder Jan Nico Scholten) bekritiseerde al sinds 1977 het beleid van de regering ten opzichte van Zuid-Afrika. Er was breed draagvlak onder christendemocratische politici om de apartheid op alle mogelijke manieren te bestrijden.²⁵⁵ De strijd tegen de apartheid in het Nederlandse parlement richtte zich voornamelijk op het instellen van sancties en boycots ten opzichte van Zuid-Afrika. Verschillende CDA-leden waren van mening dat als de Nederlandse regering initiatief nam tot maatregelen tegen Zuid-Afrika, andere Westerse staten zouden volgen. De bewindslieden lieten vaak het initiatief over aan internationale verbanden (zoals de NAVO of de EEG) en waren niet bereid als 'gidsland' op te treden.²⁵⁶

²⁵³ Van Merriënboer, *Van Agt*, 348-351.

²⁵⁴ Bleich, *Joop den Uyl*, 408-409.

²⁵⁵ R. Muskens, *Aan de goede kant: biografie van de Nederlandse anti-apartheidsbeweging* (Soesterberg 2014) 372-373.

²⁵⁶ Tweede Kamer, *Handelingen Tweede Kamer 1977-1978*, 446-447.

De belangrijkste politicus in dit debat was zonder meer de loyalist Jan Nico Scholten. Vanuit zijn positie als eerste buitenlandwoordvoerder van de fractie had hij een prominente rol in de standpuntbepaling van het CDA. Scholten bekommerde zich om de rechten van de verdrukten in de wereld, in het bijzonder in derdewereldlanden. Dit vond zijn oorsprong in allerlei ondernemingen, zoals een reis naar Guinee-Bissau waar hij revolutionaire militie bezocht met de PvdA'er Relus ter Beek.²⁵⁷ Verder was Scholten in Nederland actief bij allerlei maatschappelijke antiapartheidsorganisaties. Zo was hij vaak te vinden bij activiteiten van organisaties als Kairos en AABN. In de jaren zeventig nam het Nederlandse politieke verzet tegen de apartheid toe.²⁵⁸ Dit betekende een sterke groei van allerlei bestaande comités gericht tegen de apartheid. Scholten zag de strijd tegen het racisme in de wereld (dus ook tegen apartheid) als zijn belangrijkste politieke opdracht. Hij bepleitte een afkeurende houding van de Nederlandse regering richting Zuid-Afrika. Concreet wilde hij dan ook dat het kabinet een olieboycot tegen Zuid-Afrika zou invoeren. Al sinds 1977 was Scholten bezig om de fractie hiervan te overtuigen.²⁵⁹

Hoewel Scholten in de fractie veel geprezen werd om zijn bevlogenheid, bestond er verdeeldheid over de kwestie van de boycot. Zo waren verschillende rechtse fractieleden (zoals Schakel) tegen hard optreden tegen Zuid-Afrika. Anderen gingen nog veel verder: Teun Tolman (ex-CHU) maakte er bijvoorbeeld geen geheim van voorstander te zijn van apartheid.²⁶⁰ Zij waren het dus niet eens met Scholten. Door zijn actieve en energieke optreden wist Scholten in 1979 een groot deel van de fractie te overtuigen de regering te bewegen tot een olieboycot. Maar de rechtse fractieleden bleven kritisch op het standpunt van Scholten.

Om de boycot te verwezenlijken diende Scholten een motie in op 13 november 1979.²⁶¹ Aangezien de regering de voorkeur gaf aan samenwerking met EEG-lidstaten, kreeg het kabinet zes maanden om in overleg te treden met de EEG over een boycot. De minister van Buitenlandse Zaken, Van der Klaauw, moest voor 1 juni 1980 verslag geven van de vorderingen van dit overleg. Mocht hij de EEG niet kunnen overtuigen, verplichtte de motie de regering om eenzijdig een olieboycot in te stellen. De motie werd aangenomen vanwege brede steun in de Kamer. Scholten was erin geslaagd steun van een meerderheid van het CDA voor zijn motie te krijgen. Enkele VVD-leden, de SGP en GPV stemden tegen. Maar ook sommige rechtse CDA-leden zoals Schakel stemden tegen de motie.²⁶²

²⁵⁷ Scholten, *Vrijheid*, 141-143.

²⁵⁸ Muskens, *Aan de goede kant*, 127.

²⁵⁹ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (6 september 1977).

²⁶⁰ Bron: http://www.parlement.com/id/vg09llat6syp/t_teun_tolman.

²⁶¹ Tweede Kamer, *Handelingen 1979-1980*, 1112.

²⁶² *Ibidem*, 1326.

Uiteraard verwachtten de voorstanders van de motie resultaten. Maar van de bewindslieden was bekend dat ze niets voelden voor een boycot op Nederlands initiatief. De motie hield echter in dat Nederland hoe dan ook een olieboycot moest instellen. Naar aanleiding van kritische vragen van het PvdA-Kamerlid Relus ter Beek werd duidelijk dat de regering niet bereid was om op termijn over te gaan tot een eenzijdig olieboycot als het overleg met de EEG niet slaagde.²⁶³ Slechts als er negen partners in Europees verband zouden zijn kon het kabinet akkoord gaan. Dit was een van de voorwaarden voor het invoeren van economische sancties. De regering zag zich dus door de motie-Scholten geconfronteerd met een tijdslimiet. Het was bij lange na niet verzekerd dat Van der Klaauw negen medestanders kon vinden voor de olieboycot. Het leek er dus op dat de regering niet in staat was de motie-Scholten volledig uit te voeren.

De loyalisten namen de zaak hoog op, want het betrof een sterk principiële discussie. Scholten wilde zich hoe dan ook inzetten voor de slachtoffers van de apartheid met een olieboycot. Op die manier kon hij druk uitoefenen op de Zuid-Afrikaanse regering.²⁶⁴ Net als bij de kruisrakettenkwesie dreigden de loyalisten hun geweten boven de loyaliteit aan de regering te laten prevaleren. Wederom dreigde dus een kabinetsval. Na het kruisrakettendebat viel vaak het verwijt dat de loyalisten geen daden bij hun woorden voegden.²⁶⁵ Het debat over de olieboycot bood de loyalisten opnieuw een kans zich te doen gelden tegenover de regering en mogelijk om hun imago te herstellen. De kritiek op de dissidente groepering was onverminderd groot. De loyalisten waren echter niet direct uit op een kabinetscrisis over de olieboycot, beweerde Scholten in zijn memoires.²⁶⁶ Ze waren bereid de resultaten van de regering af te wachten, ondanks dat het niet erop leek dat de regering de motie goed zou gaan uitvoeren.

De in de motie verzochte resultaten van de regering bleven uit. Op 30 mei stuurde Van der Klaauw een brief naar de Kamer waarin hij stelde dat de regering niets zag in een olieboycot, omdat de EEG-partners niet bereid waren hierin mee te gaan. Daarnaast wilde Van der Klaauw niet zonder een VN-resolutie een olie-embargo instellen.²⁶⁷ Scholten antwoordde hierop met een nieuwe motie op 17 juni 1980, waarin de regering werd verzocht eenzijdig *'thans een olieboycot jegens Zuid-Afrika in te stellen*.²⁶⁸ Van der Klaauw benadrukte nogmaals met klem in hetzelfde debat er geen voorstander van te zijn.²⁶⁹ De motie behaalde een ruime meerderheid, waardoor de regering en de Kamer opnieuw lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan.

²⁶³ Ibid., 1206.

²⁶⁴ Scholten, *Vrijheid*, 146.

²⁶⁵ NTR/VPRO, *Andere Tijden: Partij of Principes* (23 september 2010).

²⁶⁶ Ibidem, 149.

²⁶⁷ *Kamerstukken Tweede Kamer der Staten-Generaal 1979-1980*, 15800 V nr.114, 1-4.

²⁶⁸ Tweede Kamer, *Handelingen 1978-1979*, 5419.

²⁶⁹ Ibidem, 5432.

Net als bij de eerdere motie van Scholten, stemde een rechtse minderheid van 11 CDA'ers tegen.²⁷⁰ Besloten werd om het debat op 26 juni, daags voor het reces, af te ronden.

Het verloop van de stemming over de tweede motie-Scholten (van 17 juni) leidde er wederom toe dat het voortbestaan van het kabinet de standpuntbepaling van het CDA afhankelijk was. Het CDA was verdeeld over de kwestie tussen de loyalisten en de rechtse leden. De enige partijen die het kabinet ondersteunden in hun verzet tegen een Nederlandse boycot waren SGP, GPV, BP, DS'70, VVD en enkele rechtse CDA-leden. De regering werd gesteund door slechts 45 Kamerleden. Omdat de loyalisten niet uit waren op een kabinetscrisis, was het niet voor de hand liggend dat de regering in het debat van 26 juni zou gaan vallen. De oppositiepartijen, die gezamenlijk tegen het kabinetsstandpunt waren, vormden samen een geheel van 67 zetels. Slechts 9 CDA-leden waren nodig om het kabinet te laten vallen. Aangezien vele CDA-fractieleden voor een boycot waren, leek een crisis zeer waarschijnlijk.

Het debat liep dan ook uit op een harde confrontatie tussen de oppositie, de loyalisten en de regering. De inzet van de discussie bleef dat het kabinet niet bereid was de motie-Scholten uit te voeren. Dit leidde ertoe dat Lubbers in het debat een opvallende bijdrage leverde. Hij stelde het volgende: *'Het verkeer tussen het kabinet en mijn fractie is de laatste tijd stroef verlopen. Toch kan het kabinet alleen doorgaan bij een voldoende parlementaire basis. Ik dreig niet, ik constateer.'*²⁷¹ Lubbers verwoordde hiermee frustraties vanuit het kamp van de loyalisten. Het kabinet schoot tekort in de tegemoetkomingen jegens de Kamer. Maar hij maakte ook in het debat duidelijk dat de CDA-fractie overtuigd moest worden, gezien zijn verwijzing naar de parlementaire basis van regering. Anders zou het een kabineterval ten gevolge hebben.

In de tweede termijn van het debat verdedigde Van Agt het standpunt van het kabinet: het wilde het overgrote deel van de motie uitvoeren, maar was tegen een eenzijdige boycot. De regering wilde echter wel via internationale wegen nogmaals trachten een olieboycot tot stand te brengen. Verder stelde de regering een visumplicht in voor Zuid-Afrika.²⁷² Opvallend is dat het kabinet bereid was allerlei maatregelen te nemen om de Zuid-Afrikaanse regering onder druk te zetten. Kennelijk voelden de bewindslieden de sterke dreiging vanuit Scholten. Zo was het kabinet bereid het dogma, dat zij alleen sancties zou invoeren als negen andere staten akkoord zouden gaan, te laten varen. Van Agt presenteerde de voorgenomen maatregelen als grote concessies richting de Kamer.²⁷³

²⁷⁰ Dit waren Van Heel-Kasteel, Hennekam, Bremen, Van der Sanden, Van Dijk, Schakel, Van Iersel, Mateman, Van Dam, Wisselink en Van Rooijen. Bron: Tweede Kamer, *Handelingen 1978-1979*, 5443.

²⁷¹ Tweede Kamer, *Handelingen 1979-1980*, 5793.

²⁷² Ibidem, 5806.

²⁷³ Ibid., 5807.

Wat opvalt, is dat door de dreiging die kwam vanuit Scholten, het kabinet ver ging (met de concessies) om de loyalisten tegemoet te komen.

Het was echter voor de oppositiepartijen *too little and too late*. De PvdA, PSP, CPN, PPR en D'66 vonden de concessies onvoldoende toereikend. Het CDA sprak lof uit voor de tegemoetkoming van het kabinet, maar Scholten bleef fel voor een boycot. Wat opvalt aan het debat is dat het CDA zeer verdeeld was over de kwestie. Lubbers probeerde uit alle macht zijn fractie eensgezind te houden, maar faalde daarin. Hij betoogde teleurstelling in de houding van het kabinet, maar ontraadde zijn fractie om voor eventuele moties te stemmen. Met klem betoogde hij dat de strijd tegen apartheid niet ten koste mocht gaan van het kabinet: *'Deze crisis (...) gun ik het heersende systeem in Zuid-Afrika niet.'*²⁷⁴ Lubbers sprak ook van twee lijnen binnen het CDA: voorstanders van de regering en zij die een olieboycot eisten (Scholten en de andere loyalisten). De laatste groep was bereid een kabinetscrisis te riskeren. Het debat kreeg een interessante wending toen het PvdA-Kamerlid Relus ter Beek een motie indiende, die de regering verzocht de motie-Scholten *volledig* uit te voeren. Dit hield in dat het kabinet moest overgaan tot een eenzijdige olieboycot, waar het zo sterk op tegen was.

Hoewel het debat tot diep in de nacht was gevorderd vroeg Scholten, opvallend genoeg, opnieuw het woord. Kennelijk wilde hij een ander standpunt innemen dan zijn eigen fractievoorzitter. Hij begon dan ook direct met de constatering dat hij niet meer namens de meerderheid van het CDA sprak.²⁷⁵ Hier was dus, met Scholten als woordvoerder, de loyalistenfractie aan het woord. Waar Lubbers niet dreigde, maar constateerde, deed Scholten dat wel. Hij waarschuwde dat hij zijn *'principiële lijn'* niet wilde opofferen aan *'partijpolitieke verhoudingen'*.²⁷⁶ Als hij moest kiezen tussen het voortbestaan van het kabinet en een olieboycot, was hij niet bereid het kabinet voorrang te verlenen, omdat dat in wezenlijke strijd was met zijn overtuiging.²⁷⁷ Dit signaal, mede namens de andere loyalisten, was zonder meer duidelijk. De dissidenten zouden het kabinet indien nodig laten vallen. Van Agt zei achteraf hierover dat hij op dat moment verwachtte dat *'we het niet zouden halen.'*²⁷⁸

Lubbers zag zich genoodzaakt om de fractie bijeen te roepen om het probleem met de loyalisten op te lossen. Net als bij het belangrijke kruisrakettendebat trok de CDA-fractie zich voor enkele uren terug. Volgens de memoires van zowel Gualthérie van Weezel als Van Rijswijk liepen de spanningen hoog op, omdat Lubbers de loyalisten niet wist te overtuigen in de discussie.

²⁷⁴ Ibid., 5808.

²⁷⁵ Ibid., 5814.

²⁷⁶ Ibid.

²⁷⁷ Ibid.

²⁷⁸ NTR/VPRO, *Andere Tijden: Partij of Principes* (23 september 2010).

De verdeeldheid in het CDA is te zien in de stemming over de motie-Ter Beek. Het kabinet had de Kamer 'ontraden' voor de motie te stemmen.²⁷⁹ Net als bij het onaanvaardbaar verklaren van de motie-Stemerdink (in het kernwapendebat) dreigde Van Agt ook nu politieke consequenties te zullen trekken uit het eventuele aannemen van de motie. Het dreigement belette deze keer de loyalisten inclusief Sytze Faber, die zich voor de gelegenheid wederom bij de dissidenten had aangesloten, niet om voor de motie-Ter Beek te stemmen, waardoor deze werd aangenomen.²⁸⁰ Direct na het aannemen van de motie wilde Van Agt niet reageren op de uitslag van de stemming. Uitgelokt door Den Uyl zei de minister-president nog altijd niet bereid te zijn een eenzijdige olieboycot in te voeren, hoewel tot twee keer toe een Kamermeerderheid dit verzocht had. De uitspraak van Van Agt bewoog Den Uyl ertoe een motie van afkeuring in te dienen, die direct door de Kamervoorzitter in stemming gebracht werd.²⁸¹

Wederom moest het Kamerdebat onderbroken worden, omdat het CDA zich terugtrok voor een spoedoverleg. Volgens Van Weezel was het niet Lubbers zelf, maar Maarten Schakel (ARP) die probeerde de loyalisten te overtuigen. Schakel benadrukte in het beraad de negatieve consequenties die de kabinetsval voor de positie van de dissidenten in het CDA zou hebben. Ze zouden, aldus Schakel, verantwoordelijk gehouden worden voor het vertrek van Van Agt en een eventuele mislukking van de fusie van het CDA. Bovendien was de achterban van de ARP het volstrekt niet eens met de gedragingen van de loyalisten.²⁸² In het overleg verklaarden de loyalisten zich niet solidair met de regering, waardoor het nog altijd niet duidelijk was of de motie van afkeuring aangenomen zou worden.

Het betoog van Schakel had kennelijk groot effect op de loyalisten. Alleen Scholten, De Boer, Buikema, Couprie, Dijkman en Van Houwelingen stemden voor de motie van wantrouwen. Faber, De Kwaadsteniet, Borgman en Beinema stemden tegen de motie, waardoor deze met twee stemmen verschil werd verworpen.²⁸³ De regering bleef zitten. Enkele loyalisten hebben het kabinet in dit stadium dus gered.²⁸⁴ Als slechts 3 andere dissidenten besloten hadden toch voor de motie te stemmen, was het kabinet gevallen. Waarom stemden zij toch tegen de motie-Den Uyl? Sytze Faber heeft verklaard dat hij vond dat hij het niet aan de achterban kon uitleggen als hij verantwoordelijk was geweest voor de kabinetsval.

²⁷⁹ Tweede Kamer, *Handelingen 1979-1980*, 5817.

²⁸⁰ Ibidem, 5818.

²⁸¹ Ibid., 5819.

²⁸² Van Weezel, *Rechts*, 57.

²⁸³ Tweede Kamer, *Handelingen 1979-1980*, 5819.

²⁸⁴ Specifiek stemden Beinema, Borgman, Faber en De Kwaadsteniet tegen de motie-Den Uyl. Bron: Tweede Kamer, *Handelingen 1979-1980*, 5819.

Verder betwijfelde hij toch de effectiviteit van het olieboycot (hoewel hij voor de motie-Scholten en de motie-Ter Beek gestemd had).²⁸⁵ Wat betreft Beinema, Borgman en De Kwaadsteniet is dit moeilijker te zeggen. Ze waren niet de meest principiële loyalisten. Wellicht heeft het betoog van Schakel deze leden geraakt.

Hoewel sommige loyalisten daadwerkelijk hun macht gebruikten en geprobeerd hadden het kabinet te laten vallen, had hun gedrag geen politieke consequenties. Wel kan gezegd worden dat de groep in alle opzichten het debat over de olieboycot domineerde. De loyalist Jan Nico Scholten wakkerde eigenhandig de discussie aan, bleef het voortdurend opstoken en trad ook los van de fractie in het debat op. De loyalistengroep werd in deze discussie bijna een aparte partij, die naast de fractielijn op basis van principiële overtuiging handelde. De invloed van de loyalisten op dit debat was op twee manieren erg groot: ze wisten enerzijds de regering tot concessies (de visumplicht en het loslaten van het uitgangspunt over negen partners) te bewegen en ze domineerden het debat. Het Zuid-Afrikadebat was het laatste debat waarin de loyalisten een politieke rol van betekenis speelden. Het was ook het enige moment waarop enkelen van hen hun steun introkken voor de regering. Ondanks de continu aanwezige en grote dreiging van de groep kon het kabinet de rit verder uitzitten tot 1981.

§2.5: 'De afrekening' van de loyalisten, 1981-1983

Bestrafing van de loyalisten heeft nooit plaatsgevonden, hoewel (fractie)leden van het CDA daar wel toe opriepen tussen 1977 en 1981. Vlak na het Zuid-Afrikadebat verzocht bijvoorbeeld het Comité Antirevolutionaire Christen-Democraten om Jan Nico Scholten te royeren als lid van het CDA, waarbij het comité steun kreeg van het KVP-partijbestuur.²⁸⁶ Op het partijcongres over de kruisraketten waren verschillende suggesties gedaan om het deloyale optreden van de loyalisten te sanctioneren. In de fractie waren er verschillende tegenstanders van het optreden van de dissidenten die dikwijls in de media kritiek uitten over hun gedrag (denk aan de opmerkingen van Joep de Boer over de ethische retoriek van de dissidenten in het debat over de neutronenbom). Onder verschillende partijleden leefde dus de behoefte om de loyalisten te straffen.

In de verdere politieke carrières van de loyalisten zijn er een aantal ontwikkelingen geweest die geïnterpreteerd kunnen worden als strafmaatregelen. De gebeurtenissen houden verband met de politieke activiteit van de loyalisten tussen 1977 en 1981.

²⁸⁵ Van der Hoff, *Interview Sytze Faber* (16 juli 2014).

²⁸⁶ Verkuil, *Grondhouding*, 221.

In mei 1980 werd, voor de laatste maal, door de drie oude partijen de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 vastgesteld. Dit betekende dat de (lokale) kiesverenigingen van de ARP, KVP en CHU dit besloten. De vorming van de lijsten vond kort na de crisis over de kruisraketten plaats. Zoals eerder uiteengezet leidden de politieke activiteiten van de loyalisten in dit debat tot ferme kritiek. Het is wellicht daaruit te verklaren dat alle loyalisten daalden op de kandidatenlijst van de ARP. Vooral voor Hans de Boer was dit pijnlijk, want hij zakte van plaats 1 (als voorzitter) naar plaats 4 op de kieslijst. Ook Jan van Houwelingen en Jan Nico Scholten daalden aanzienlijk (respectievelijk van 6 naar 10 en van 7 naar 16).²⁸⁷ Opvallend genoeg steeg Sytze Faber op de kieslijst (van 20 naar 16).²⁸⁸

De loyalisten daalden gezamenlijk op de kandidatenlijsten. Het is echter moeilijk vol te houden dat dit een politieke strafmaatregel was. Ondanks de lage posities waren de loyalisten niet onverkiesbaar (ze keerden allemaal terug na de verkiezingen van 1981). Hooguit is te stellen dat de lokale kiesverenigingen in mindere mate bereid waren de loyalisten prominente posities binnen de Kamerfractie te gunnen. Zelfs is de gebeurtenis te interpreteren als een blijk van een grote tolerantie, of een beloning ten opzichte van de dissidenten. Ze werden namelijk niet geroyeerd, of op een onverkiesbare plaats gezet. Dat het CDA erg toegeeflijk was voor de loyalisten, blijkt ook uit het feit dat bijvoorbeeld zowel Van Houwelingen als De Boer, ondanks hun steun aan de motie van wantrouwen in 1980, respectievelijk staatssecretaris en minister werden na 1981. Ondanks dat velen het niet eens waren met hun politieke activiteiten, mochten ze alsnog actief blijven. Het laat zien dat het CDA erg verdraagzaam was en de dissidenten niet bestrafte.

Er zijn nog andere verklaringen denkbaar voor de duikeling op de kandidatenlijsten. In de documentaire *Partij of Principes* probeerde Hans de Boer het stijgen van Faber te verklaren omdat hij tegen de motie-Den Uyl in het Zuid-Afrikadebat gestemd had.²⁸⁹ Dit is een opzienbarende uitspraak, daar de vaststelling van de kieslijst in mei 1980 plaatsvond, dus voor het cruciale debat van 26 juni. Een andere, meer waarschijnlijke reden voor het stijgen van Faber is dat hij zich niet structureel maar incidenteel aansloot bij de loyalistengroep.

Wat verder opvalt aan de politieke loopbaan van de oorspronkelijke zes loyalisten is dat ze in de kabinetsperiodes na 1981 allemaal op verschillende manieren uit de CDA-fractie zijn gegaan. Het gros van de loyalisten is kort na de verkiezingen van 1981 weggepromoveerd. Hans de Boer werd staatssecretaris en vervolgens minister van CRM tussen 1981 en 1983. Daadwerkelijk beleid heeft De Boer nauwelijks kunnen voeren in de beide kabinetten. Hij verliet de Kamer in 1983 toen hem het burgemeesterschap van Haarlemmermeer werd aangeboden.

²⁸⁷ Ten Napel, *Eigen weg*, 318.

²⁸⁸ Van der Hoff, *Interview Sytze Faber* (16 juli 2014).

²⁸⁹ NTR/VPRO, *Andere Tijden: Partij of Principes* (23 september 2010).

Ook Sytze Faber verliet in 1985 de fractie door burgemeester te worden van Hoogeveen. Naar eigen zeggen werd hem dit '*niet ontraden*' door de toenmalige fractievoorzitter Bert de Vries.²⁹⁰ De Vries liet als fractievoorzitter nauwelijks ruimte open voor kritiek of dissident gedrag. Faber bleef ook na 1981 zeer kritisch op het regeringsbeleid. Dit doet vermoeden dat ook de benoemingen van Faber en De Boer te maken hebben met hun kritische houding. Jan van Houwelingen is staatssecretaris van Defensie geweest tussen 1981 en 1989. Een erg opvallende post, gezien zijn atoompacifistische overtuiging. De twee loyalisten en Faber werden dus vrij snel na de verkiezingen van 1981 uit de fractie weggepromoveerd. Er is geen sprake van een bestraffing, maar de slotsom is dat veel van de voormalige loyalisten de fractie verlieten.

Stef Dijkman is na 1981 in de CDA-fractie gebleven en Jan Nico Scholten kwam in 1982 ook terug. De ontevredenheid van Scholten over de ruimte voor kritiek in de fractie groeide. De nieuwe fractievoorzitter, Bert de Vries, gaf veel minder ruimte dan zijn voorganger Lubbers voor kritiek op regeringsbeleid. Hij wilde dat het CDA zich kon profileren als meest loyale coalitiepartij.²⁹¹ De fractiediscipline werd vanaf 1982 dan ook binnen het CDA van groter belang door het beleid van De Vries. Concrete middelen om fractieleden binnenboord te houden had de fractievoorzitter niet. Wat opvalt is dat Scholten zelf in zijn memoires benadrukte dat er na het vertrek van Lubbers eigenlijk nauwelijks ruimte was voor kritiek op het regeringsbeleid. Hij was ontevreden over '*het vaste voornemen van de CDA-fractie eenheid te forceren*'.²⁹² Het regeerakkoord van Lubbers I noemde hij dan ook een '*dwangbuisakkoord*'.²⁹³ Het leidde ertoe dat de spanning tussen Scholten en de fractie toenam. Stef Dijkman sloot zich vaak bij hem aan.

De confrontatie tussen Scholten, Dijkman en de fractie vond plaats in 1983. Omdat beiden weigerden een loyaliteitsverklaring aan de fractie te ondertekenen, werd de druk vanuit de fractie opgevoerd. Toen Dijkman hierna het sociale beleid van minister Ruding (van Financiën) bekritiseerde, werd hem zijn woordvoerschap Volkshuisvesting ontnomen. Hetzelfde gebeurde met Scholten. Hij mocht geen woordvoerder Buitenlandse Zaken meer zijn. Over de plaatsing van de kruisraketten (in 1983) ontstond wederom onrust in de CDA-fractie. Dit omdat Scholten en Dijkman stelselmatig tegen plaatsing stemden. Ze waren niet bereid het kabinet te steunen. De Vries probeerde Scholten en Dijkman hierna voortdurend hun loyaliteit te laten verklaren aan de CDA-fractie en de regering.²⁹⁴ Dit leidde ertoe dat de CDA-fractie het vertrouwen in beide fractieleden opzegde in december 1983.

²⁹⁰ Van der Hoff, *Interview Sytze Faber* (16 juli 2014).

²⁹¹ Verkuil, *Grondhouding*, 247.

²⁹² Scholten, *Vrijheid*, 187.

²⁹³ Ibidem.

²⁹⁴ Kroeger, *De rogge*, 186.

Drie weken later splitsten Dijkman en Scholten zich af en gingen als een eigen fractie binnen de Kamer verder. Uiteindelijk zou Scholten zich aansluiten bij de PvdA en Dijkman bij de PPR.²⁹⁵

Eind 1983 waren dus alle voormalige loyalisten verdwenen uit het CDA. Het is echter lastig te zeggen of er een daadwerkelijke afstraffing heeft plaatsgevonden. Er zijn in ieder geval een aantal feiten die erop wijzen dat het CDA probeerde van de loyalisten af te komen. Het verklaart dat alle loyalisten kort na 1981 de fractie verlaten hebben. Ze konden geen invloed meer uitoefenen op de positie van het CDA ten opzichte van de regering. Het loyalistendom is in de jaren na 1981 'onklaar' gemaakt.

§2.6: Synthese

Bepaalde bevindingen in deze scriptie vormen een onderdeel van bredere ontwikkelingen in het CDA. Deze zijn in de verschillende paragrafen benoemd, maar zijn niet centraal gesteld, omdat ze buiten de kaders van het onderzoek vallen. Daarom wordt in deze laatste paragraaf expliciet stilgestaan bij die overkoepelende zaken. Een aantal daarvan biedt een uitnodiging tot verder historisch onderzoek. De conclusies beperken zich tot drie niveaus. Allereerst rondom de loyalistengroep op zich: wat is af te leiden uit de kritiek op de partij? Ten tweede is er veel aandacht besteed aan het federatieve CDA. Op basis van de scriptie kunnen er uitspraken gedaan worden over de totstandkoming van een partijcultuur binnen het CDA. Ten derde is het fenomeen van de loyalisten in een breder parlementair historisch kader te plaatsen.

Wat de loyalisten betreft, kan allereerst gezegd worden dat zij een duidelijk doel voor ogen hadden. Ze probeerden het CDA, zowel de fractie als het christendemocratische deel van de regering, in een progressieve richting te bewegen. In 1980 fuseerden de oude partijen. Door de federatieve vorm van het CDA tot 1980 hadden de individuele partijen tijdelijk een grote positie van belang. De kabinetsperiode Van Agt-I, waarin de fusie plaatsvond, vormde dus de laatste kans om de politieke koers van het CDA te beïnvloeden. De loyalistenkritiek is te plaatsen in een breder kader van antirevolutionaire kritiek op de vorming van het CDA. Er zijn verschillende voorbeelden genoemd waaruit dit af te leiden is.

Verschillende prominente ARP-leden sloten zich aan bij de kritiek van de loyalisten op het kabinet. Vervolgens concludeerden ze dat opheffing van de ARP onverantwoord was. Dit leidde De Boer ertoe de fusiedatum uit te stellen. Verder zei Aantjes in het interview voor deze scriptie dat hij de hele CDA-fractie in een progressieve richting wilde bewegen.²⁹⁶

²⁹⁵ Verkuil, *Grondhouding*, 249.

²⁹⁶ Van der Hoff, *Interview Willem Aantjes* (14 oktober 2014).

Bovendien definieerde Aantjes op 28 november 1977 het uitgangspunt van de loyalistengroep.²⁹⁷ De voorbeelden laten zien dat de politieke activiteit van de dissidenten zich vermengde met de antirevolutionaire poging om het CDA progressiever te maken. Na 1981 werd het vrijwel onmogelijk voor fractieleden om sterke kritiek te uiten op regeringsbeleid. Deze bevindingen nodigen uit om historisch onderzoek te doen naar de positie en de kritiek van de antirevolutionairen binnen het CDA, zowel voor als na de fusie.

Ten tweede speelde het loyalistenprobleem een belangrijke rol binnen de vorming van een partijcultuur binnen het CDA. De loyalisten kregen tijdens het kabinet-Van Agt I opvallend veel ruimte voor hun kritiek, zeker wanneer dit vergeleken wordt met situatie vanaf het kabinet-Lubbers I. Zoals in paragraaf 2.5 uiteengezet is, werden de loyalisten na 1981 niet gestraft voor hun dissidente houding. Het duidt erop dat het CDA open stond voor kritiek van individuele fractieleden. Het feit dat Van Houwelingen en De Boer (die zelfs een motie van wantrouwen ondersteunden) een portefeuille kregen in het kabinet-Van Agt II, is indicatief voor de tolerantie binnen het CDA ten aanzien van de loyalisten.

Die tolerantie is op twee manieren te verklaren. Enerzijds was het CDA gedwongen om ruimte te geven aan de individuele partijen, om te zorgen dat de fusie geen gevaar liep. De Boer stelde de fusiedatum uit op basis van de loyalistenkritiek. Dat geeft aan dat het fusieproces bemoeilijkt kon worden door de dissidenten. Anderzijds probeerde het CDA kritiek binnen de partij te accepteren. De eensgezindheid binnen de partij kon niet afgedwongen worden door de loyalisten tegen te werken. De eensgezinde partijcultuur moest geleidelijk ontstaan. Door de samenwerking met de VVD uitten de dissidenten echter continu kritiek op de regering en de fractie, waardoor onenigheid in de fractie ontstond. De tolerante houding van het CDA werkte de eendracht dus niet per definitie in de hand. De tolerantie onder het fractievoorzitterschap van Lubbers staat in schril contrast met de periode na 1982, onder Bert de Vries. Onderzoek naar het fenomeen van de fractiediscipline binnen het CDA, zowel voor als na de fusie, kan relevant zijn.

Ten slotte is het fenomeen van de loyalisten in een breder parlementair historisch kader te plaatsen. Tijdens de kabinetsperiode Van Agt I was er sprake van een duidelijk dualisme in de politiek. De fractieleden van het CDA, in het bijzonder de dissidenten, liepen niet aan de leiband van de regering. Dissidente fractieleden waren voor die periode niet uniek, onder het kabinet-Den Uyl waren bijvoorbeeld zes leden van de ARP tegen het regeerakkoord.²⁹⁸ Maar ook recent, rondom de kabinetsformatie van 2010 telde het CDA twee dissidenten (Kathleen Ferrier en Ad Koppejan). De periode 1977-1981 valt op door een sterk dualisme binnen het CDA.

²⁹⁷ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977).

²⁹⁸ http://www.parlement.com/id/vigcbz1ktzc/kabinetsformatie_1972_1973.

Dissidente fractieleden werden niet uit de fractie geplaatst en kregen zelfs veel ruimte het fractiestandpunt in grote mate te beïnvloeden. Er zijn echter ook voorbeelden te noemen, bijvoorbeeld onder het bewind van Bert de Vries, waarbij dissidenten nauwelijks ruimte kregen. Een breder vergelijkend historisch onderzoek naar de omgang met dissidenten in het CDA lijkt hierom relevant.

Conclusie

Tussen 1977 en 1981 hebben de loyalisten wezenlijke invloed uitgeoefend. Het kabinet en de CDA-fractie moesten continu rekening houden met de kritiek van de dissidenten. Omdat ze het kabinet niet hebben laten vallen is het relevant om te kijken naar de invloed die de loyalisten hebben uitgeoefend op de regering. Er is nog geen diepgravend onderzoek gedaan naar de machtspositie van de dissidenten. Aan het begin van deze scriptie werd daarom de volgende onderzoeksvraag geformuleerd: *“Hoe beïnvloedden de loyalisten de formatie en het politiek handelen van het kabinet-Van Agt I tussen 1977 en 1981?”*. De vraag is in twee delen onderzocht, in het eerste hoofdstuk is ingegaan op de formatie, in het tweede hoofdstuk op verschillende politieke kwesties. Steeds is er gekeken naar de rol van de loyalisten in de fractie en in verschillende debatten. Dit is geanalyseerd op basis van wetenschappelijke literatuur over de betreffende periode, archiefstukken van het CDA, Kamerstukken, krantenartikelen, documentaires en interviews met betrokkenen.

Allereerst is te stellen dat hun invloed op de formatie aanvankelijk zeer gering was. Toen de kans op de totstandkoming van het tweede kabinet Den Uyl nog reëel was, lieten de (latere) loyalisten weinig kritische geluiden horen. Bovendien vormden de zes fractieleden nog geen electoraal gevaar, omdat de combinatie PvdA-CDA-D'66 op een groot aantal zetels gebaseerd was. Toen de PvdA en het CDA uiteen gingen, groeide hun onvrede. Dit vormde de kiem voor hun latere dissidente opstelling. De fractie ging er niet van uit dat de antirevolutionaire groep zich ook daadwerkelijk zou distantiëren van de CDA-VVD-coalitie. Met maar 77 zetels in de Tweede Kamer kon de coalitie zich immers het verlies van maar twee zetels permitteren. Er bestond nog weinig angst voor de dissidente groep.

Dit veranderde toen Van Agt met Wiegel ging onderhandelen en binnen een week met een regeerakkoord kwam. Vrijwel direct verzetten de kritische leden zich tegen de coalitie. Hun invloed op het proces nam sterk toe toen ze dreigden hun parlementaire steun op te zeggen. Omdat meer dan twee leden hiermee dreigden liep de meerderheid van de regering gevaar. Het grootste deel van de fractie wist zich geen houding te geven. Dit had onenigheid binnen het CDA tot gevolg. Rechts-conservatieve leden betichtten de loyalisten bijvoorbeeld van *‘onchristelijk’* gedrag.²⁹⁹ Alleen al aan de deining die de loyalisten veroorzaakten is te zien dat hun invloed op de fractie, en daarmee op de regering, gegroeid was.

Door middel van het uiten van kritiek in het fractieberaad konden de loyalisten het regeringsbeleid direct beïnvloeden.

²⁹⁹ NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7 (28 november 1977).

Van Agt toonde zich zeer bereid de aanmerkingen op het regeerakkoord te accepteren. Maar liefst 47 van de amendementen van de loyalisten werden door de onderhandelingspartners in het regeerakkoord verwerkt. Door de combinatie van hun unieke electorale positie en hun niet aflatende kritiek op het regeringsbeleid, maakten ze zichzelf tot een potentiële factor van belang. De groep stapte niet uit de fractie. Aantjes stelde als voorwaarde voor de parlementaire steun dat de regering door haar beleid moest overtuigen. Hiermee maakte hij feitelijk de coalitie afhankelijk van het oordeel van de dissidenten. Als het beleid niet zou overtuigen, zouden de loyalisten mogelijk een motie van wantrouwen ondersteunen.

De reacties hierop van zowel binnen als buiten het CDA laten zien dat velen hen als een invloedrijke groep zagen. Zo trachtte de PvdA de loyalisten aan hun kant te krijgen. De sociaaldemocraten dachten namelijk dat het via de dissidente groep mogelijk was de CDA-VVD-coalitie te ondermijnen. Toen de formatie met de VVD afgerond was, werd de oppositie zeer kritisch op de nieuwe regering. Onder meer door de politieke positionering van de loyalisten stelde de PvdA en D'66 dat de coalitie staatsrechtelijk onaanvaardbaar was.³⁰⁰ Het laat zien dat de dissidenten in zekere zin de oppositie van zich afhankelijk maakte. Ook de pers was zeer geïnteresseerd in de loyalisten. Vanaf het moment dat de dissidenten zich tegenstanders verklaarden van de nieuwe coalitie werden zij dikwijls voorpaginanieuws. De parlementaire pers gaf de individuele loyalisten regelmatig de ruimte om hun ideeën uiteen te zetten voor een groot publiek. Dit toont aan dat ook de pers dacht dat de groep een factor van belang was geworden.

Gezien het feit dat verschillende groepen zo sterk reageerden op de loyalisten en dat zij politieke munt sloegen uit de fractievergaderingen over het regeerakkoord, is dus te stellen dat de loyalisten bij de formatie een belangrijke en invloedrijke rol hebben gespeeld.

In het tweede hoofdstuk is ingegaan op verschillende politieke kwesties tussen 1977 en 1981. De dissidenten bevonden zich eind 1977 in een (potentieel) machtige politieke positie. Ze hebben bij allerlei debatten een wezenlijke rol gespeeld. Hun concrete invloed op de politieke besluitvorming was echter gering, omdat de groep vaak niet op een effectieve manier handelde. De groep behaalde namelijk zelden politiek resultaat uit hun kritiek op de regering. Omdat ze het kabinet niet hadden laten vallen waren tegenstanders van de coalitie in de loyalisten teleurgesteld. Voorstanders van de regering waren gefrustreerd over het deloyale optreden van de loyalisten. Hun invloed op de fractie was groot. Indirect wisten ze, via de standpuntbepaling van het CDA, de regering voortdurend onder druk te zetten.

In het kernwapendebat profileerden de loyalisten zich nadrukkelijk.

³⁰⁰ *Kamerstukken Tweede Kamer der Staten-Generaal 1977-1978, 14600 nr.4, 97-98.*

Ten eerste wist de loyalistenfractie in het debat rondom de neutronenbom de woordvoerder Defensie dusdanig onder druk te zetten dat ook hij zich ging verzetten tegen het wapen. De dissidenten slaagden erin hun standpunt tot het fractiestandpunt te maken. Het is opvallend omdat dit niet door de gehele fractie geaccepteerd werd. Verschillende rechtse CDA-leden, zoals Schakel en Wisselink, werkten de loyalisten tegen. Ten tweede profileerde de loyalist Jan van Houwelingen zich, geheel tegen de fractielijn in, als tegenstander van de levering van verrijkt uranium aan Brazilië. Aantjes was in zijn rol als fractievoorzitter bereid Van Houwelingen tegen kritiek uit de fractie te beschermen.

Bij het kruisraketten debat was de invloed van de loyalisten groot. Het IKV richtte zich bijvoorbeeld in zijn politieke lobby op de CDA-loyalisten. Met de groep zag het IKV zijn kans schoon om plaatsing te verhinderen. Omdat het CDA met het formuleren van de vertrekpunten kritischer werd ten aanzien van de kruisraketten, is dit standpunt te zien als een handreiking richting de loyalisten. De fractie bewoog zich dus meer in de richting van de positie van de dissidenten. Met hun steun voor de motie-Stemerding van 6 december dreigden de loyalisten het kabinet te laten vallen. Het leidde tot kritiek vanuit de partij en voorstanders van het kabinet. De groep stelde echter tegenstanders van de regering teleur door niet voor de motie-Stemerding/Brinkhorst op 19 december te stemmen. De bovenstaande opsomming van de politieke activiteiten van de dissidente fractie laat zien dat ze sterke invloed uitoefende op de standpuntbepaling van het CDA in het kernwapendebat. Hiermee beïnvloedde zij, zij het indirect, het regeringsbeleid.

Ook rondom partijpolitieke ontwikkelingen speelden de dissidenten een belangrijke rol. Bij de verkiezing van de nieuwe vicefractievoorzitter na de val van Aantjes werd bijvoorbeeld specifiek gezocht naar een antirevolutionaire kandidaat. Lubbers dacht hierbij in eerste instantie aan Hans de Boer. Er werd gezocht naar kritische antirevolutionairen, omdat de ARP op een aantal punten kritiek uitoefende op het CDA. Zo vreesden zij een katholieke dominantie binnen de partij. Op basis hiervan vonden bepaalde prominente antirevolutionairen dat het opheffen van de ARP onverantwoord was. Hans de Boer deelde deze kritiek en wist te bereiken dat de fusie van het CDA voor korte tijd uitgesteld werd. De kritiek van de loyalisten beïnvloedde dus de fusie van het CDA.

Hoewel niet direct, hebben de loyalisten enige invloed gehad op de val van Andriessen in 1980. Van Agt was genoodzaakt te kiezen tussen Albeda en Andriessen in het conflict tussen de twee ministers over de bezuinigingsmaatregelen. Deels ingegeven door het gevaar van de ARP en de loyalisten koos Van Agt voor Albeda (aldus de biografen van Van Agt).³⁰¹ Hij vreesde namelijk voor de kritiek van de dissidenten als hij ervoor had gekozen Albeda te laten vallen. Van de bezuinigingsoperatie, waar de loyalisten zeer kritisch over waren, kwam dan ook weinig terecht.

³⁰¹ Van Merriënboer, *Van Agt*, 348-351.

Bij het debat over de olieboycot van Zuid-Afrika was de rol van de loyalisten dominant. Het was Jan Nico Scholten die het standpunt van het CDA in de kwestie vrijwel volledig formuleerde. Net als bij het debat over de neutronenbom keerden enkele rechtse leden zich tegen de fractie. Dit is wederom een teken dat de loyalisten kennelijk in staat waren een niet-unaniem standpunt tot het fractiestandpunt te maken. Het zijn indicaties van hun ver reikende invloed op de standpuntbepaling van de partij. Wat verder opvalt aan het Zuid-Afrikadebat is dat Scholten op 26 juni 1980 namens de loyalisten als aparte groep in de Kamer sprak. De groep keerde zich direct tegen de eigen partij en de regering met een radicaal standpunt. In het debat zochten de dissidenten de grenzen van hun invloed op. Ook Van Agt erkende dat hij dacht dat het met de regering gedaan was. Mede hierdoor was de regering bereid wijzigingen aan te brengen in het beleid ten opzichte van Zuid-Afrika, onder meer met het instellen van een visumplicht.

Hoewel de loyalisten nooit aantoonbaar zijn afgestraft voor hun houding ten tijde van het kabinet-Van Agt I, is het verloop van de politieke carrières van de verschillende individuele loyalisten veelzeggend. Vanaf 1981 hanteerde de nieuwe fractievoorzitter, Bert de Vries, een strakke fractiediscipline in het CDA. Scholten en Dijkman botsten in 1983 met de CDA-fractie. Het leidde ertoe dat zij de fractie verlieten. Dit laat zien dat er voor de kritische houding weinig ruimte meer was. Elke loyalist heeft vroeg of laat het veld geruimd.

De invloed die de loyalisten hebben uitgeoefend op het kabinet, vanaf de formatie tot aan de verkiezingen van 1981, was indirect groot. Concreet hebben de loyalisten echter niet veel bereikt. Het rechts-conservatieve beleid van de regering werd weliswaar afgezwakt, maar de dissidenten bleven ontevreden over het politiek handelen van de bewindslieden bij allerlei politieke kwesties. Hun machtspositie was aanvankelijk, rondom de formatie, veelbelovend. Binnen de fractie en rondom het CDA gingen velen er van uit dat ze het kabinet vroeg of laat zouden laten vallen. De dissidenten hebben echter nooit voltallig de regering de rug toegekeerd. Ze wisten het regeerakkoord om te buigen in een progressieve richting. Bij de verschillende debatten slaagden de dissidenten er ook dikwijls in het fractiestandpunt te veranderen. Het meest concrete resultaat wat de loyalisten wisten te bereiken is dat de regering de kruisrakettenplaatsing tot 1981 uitstelde en dat het sanctiebeleid ten aanzien van Zuid-Afrika aangescherpt werd. Geconcludeerd kan worden dat de fractie, voornamelijk via druk op het CDA, grote invloed heeft uitgeoefend op de regering. Structurele invloed op het CDA, of een mentaliteitsverandering binnen de partij bereikten ze niet. Wel hadden ze grote invloed op het kabinet Van Agt-I. Hun onaflatende kritiek en grote bijdrage aan het politieke debat maakten de loyalisten tot een politieke kracht van belang. De gevolgen van de confrontatie tussen de dissidenten en de regering bleven nog lang na 1981 voelbaar.

Bijlagen

- A. *‘Een opgewekte baptist met een rood jasje’ – interview met Sytze Faber (16 juli 2014)*
- B. *‘Democratie bewijst zich in de mate waarin de meerderheid bereid is met de minderheid rekening te houden’ – interview met Willem Aantjes (14 oktober 2014)*

Bijlage A

‘Een opgewekte baptist met een rood jasje’

Interview met Sytze Faber (Kamerlid CDA 1977-1985)

16-7-2014

U kwam in juni 1977, vlak na de verkiezingen, in de fractie van het CDA. Ging uw voorkeur wat betreft de kabinetsformatie op dat moment al uit naar een samenwerking met de PvdA?

Sytze Faber: Ja, dat komt nu weer een beetje terug, vind ik. Als je ervan uitgaat dat het kapitalisme in zich een beest is dat getemd moet worden, dat moet dan door de overheid gebeuren. Dat was toen en ook nu nog mijn opvatting; dat de overheid wat dat betreft een belangrijke taak heeft. Dat betekent niet een grote overheid die zich overal mee bemoeit, maar wel een sterke overheid die geëquipeerd is om daar doeltreffende maatregelen te treffen, om die temming te doen slagen. Dus dat speelde toen bij mij absoluut een rol. Ik was me er zeer van bewust dat bij de PvdA, daar heb ik later ook nog over geschreven, ook bij Den Uyl, sprake was van een zekere naïviteit over wat je allemaal zou kunnen realiseren. Maar ik stond absoluut dicht bij de PvdA dan bij de VVD. Ik ging niet zo ver als een aantal van mijn geloofsgenoten die zeiden: “*De VVD en de CPN; met beiden kun je niet regeren.*”

Dat in ieder geval het AR-smaldeel een duidelijke voorkeur had, dat kan eigenlijk voor niemand een verrassing geweest zijn, voor een coalitie met de PvdA. Ik was binnen gekomen als nummer 48, van de 49, uit de AR. Ik ben de laatste rechtstreeks gekozen antirevolutionair geweest. Er zijn er later nog wel die bij open plaatsen instroomden, maar ik ben de laatste die direct gekozen is. Er was een gemengd gevoel toen ik bericht kreeg dat voorafgaande aan de vergaderingen van de CDA-fractie de AR-mensen een aparte vergadering zouden hebben. Kijk, ja, ik had de verkiezingscampagne meegemaakt, dan trek je toch met elkaar op en het was ook wel logisch, want de partijen waren niet gefuseerd, maar het was natuurlijk wel een duidelijke machtsmove; om eerst bij elkaar te komen en de bedoeling was dan dat Aantjes uiteindelijk de fractievoorzitter van de CDA zou worden; zo ging dat. Maar, antwoord op de vraag: mijn voorkeur ging duidelijk uit naar de PvdA.

Op basis van de verkiezingsuitslag was een samenwerking met de VVD onwaarschijnlijk. Toen dat echter wel steeds meer realiteit leek te worden en het tot de laatste optie behoorde, vreesde u toen ook voor de koers van het CDA als nieuwe politieke partij, welke kant het op zou gaan met de partij?

SF: Kijk, de AR had in die tijd toch een wat progressieve rol in het geheel. Een progressieve voorhoedepartij, zal ik maar even zeggen. Mijn mening is altijd geweest, dat heb ik ook toen wel gezegd, dat het CDA hoogstens een middenpartij zou kunnen worden. Dus dat ze nooit de rol zou kunnen overnemen die de AR voorheen had vervuld. Ik zat er een beetje vreemd tussen, met m'n AR mensen ook, die wel het idee hadden dat dat zou kunnen. Dat anderen dan op sleeptouw genomen zouden moeten worden, daar heb ik nooit in geloofd.

Dus hooguit een middenpartij. En ik heb ook nooit neergekeken op onze katholieke broeders en zusters; omdat, vond ik, als het ging om het sociale, de katholieken meer *credits* hadden dan de mensen uit de stal van Colijn!

De formatie begint, duurt maanden achtereen, uiteindelijk beginnen de onderhandelingen met de PvdA te mislukken. Hoe dacht u destijds over de positionering van het CDA in dat proces, onder meer hoe Van Agt de partij vertegenwoordigde?

SF: Ik sta nu dichterbij Van Agt dan toen. Hij had iets ongrijpbaars maar ook iets onafhankelijks. Dat sprak mij toen wel aan, zij het, dat ik niet zo geamuseerd was over dat tweegevecht met Den Uyl. Ik moest wel lachen als hij dan weer naar een wielervedstrijd in Boxmeer ging en de formatie liet voor wat ze was, mensen waren daar wel erg boos over. Ja, ik kon het wel waarderen, ook zijn gevoel voor humor, ik kon er wel om lachen. Ik ben nooit een Van Agt-hater geweest. Hij wist natuurlijk alleen heel weinig van sociaal-financiële dingen. Maar dat hij aan zou koersen op de VVD, dat vond ik vanuit zijn gedachtegang begrijpelijk, het was natuurlijk een machtsmiddel. De PvdA heeft toen geweldige fouten gemaakt! Er waren dan van die gespreksgroepjes met mensen vanuit ons en de PvdA (Relus ter Beek, Wim Meijer). Door die verkiezingsoverwinning achtte de PvdA zich onkwetsbaar. Ik vond wel dat ons het vel over de neus werd gehaald (*Juist door de meerderheidsstrategie van de PvdA, dat ze met het gestrekte been de onderhandelingen ingingen?*) Jazeker! En ook dat vetoën van kandidaten van het CDA, dat vond ik toch wel misplaatst. De PvdA was toen hoogmoedig.

Als u terugkijkt op die formatie, is dat gedrag dan wat u betreft de hoofdreden voor het falen ervan?

SF: U moet niet vergeten, het CDA zat in een fusieproces. Er moesten gewoon banen gemaakt worden voor de mensen die in de fusiepartijen zaten. Kruisinga, die door niemand serieus genomen werd, die kwam dan uiteindelijk op Defensie terecht. Ik kon me wel voorstellen dat je daarmee problemen zou hebben. Maar je moet toch, aan de andere kant, inclusief je beoogde coalitiepartner, oog hebben voor de problemen die op dat vlak spelen. Die lagen heel sterk in de personele sfeer. Dat heb ik me toen ook wel afgevraagd, dat Aantjes fractievoorzitter moest en zou worden, in hoeverre dat te maken had met dat oorlogsverleden. Dat hij te kwetsbaar zou zijn als hij bewindspersoon zou worden. Daar heb ik eigenlijk nooit hoogte van gekregen of dat bij hem een rol heeft gespeeld. Wij konden het goed met elkaar vinden, het is altijd een beetje een haat/liefde verhouding geweest.

Hij werd genoemd voor Binnenlandse Zaken of Justitie, Van Agt zou dan moeten wijken op.

SF: Ja, wacht even, ik ben erbij geweest, die nacht dat het knapte, toen kwam hij vier uur in de nacht (Aantjes) terug van dat formatieoverleg, en wat hij toen in een klein kringetje zei was: ik ben niet bij machte dat te doen. En dat is altijd bij mij blijven hangen. Aantjes formuleerde altijd buitengewoon zorgvuldig, en dat is niet toevallig dat hij die uitdrukking heeft gebruikt!

De onderhandelingen liepen op een bepaald moment stuk. U wilde, zoals u destijds veel heeft aangegeven in de fractievergaderingen, de formatie niet laten stuklopen op zaken van personele aard.

Dat heeft u waarschijnlijk ongelooflijk gefrustreerd. Daarna kwam de VVD in beeld. Dat verliep zeer snel, in maar liefst zes dagen. Hoe keek u daar tegen aan? Dat het zo ontzettend snel ging met Wiegel?

SF: Zeg, heb ik het goed dat destijds twee fractieleden een aantekening hebben gemaakt tegen het starten van de onderhandelingen met de VVD?

Ik heb vernomen dat u met Scholten tot de enigen behoorden die tegen de samenwerking gestemd hebben. Ik heb dit echter niet specifiek teruggevonden in de notulen van de fractievergaderingen.

SF: Kijk, ik weet niet wat de overwegingen van Jan Nico waren, maar ik ging ervan uit dat hij (Wiegel) zich buitengewoon coöperatief zou opstellen. Een geschenk uit de hemel, dat er opeens aankomt! Dat klikte ook wel tussen de personen, Van Agt en Wiegel. Ik kende Wiegel ook wel. Dus dat zag ik, ja, als kat in het bakkie. Dat is mijn opstelling geweest. Dat voorzag ik, dat dat zou gaan gebeuren.

Hans de Boer heeft aangegeven dat de snelheid waarmee het regeerakkoord geformuleerd was en aangepast werd argwaan bij hem wekte. Was dat bij u ook het geval?

SF: Ik vind het naïef van Hans dat hij dat gewoon niet voorzien had na zo'n formatie met de PvdA. Dat was voor mij evident, dat dat zou gaan gebeuren. Van Agt kwam terug met 'een acht op zijn rapport'. En toen zijn die mensen die tegengestemd hebben loyalisten geworden. Ik vond dat dat niet kon. Dat wanneer er een overgrote meerderheid voor het akkoord is, en je niet eerder tegen het akkoord stemt (zoals Jan Nico en ik), dat je dan niet alsnog tegen kon zijn. Dat vond ik destijds ook, met dit verhaal. Als Van Agt terugkomt met het grootste gedeelte van het CDA-programa gerealiseerd, vind ik niet dat je kunt zeggen: 'we laten het vallen'. Want daar komt het dan op neer. Toen is het loyalistendom geboren. Mijn grote voordeel was dat ik in die tijd ook hoofdredacteur was van het Friesch Dagblad. Dat betekent wel dat je gedwongen bent en bezig bent met 'hoe leg ik dit uit?' Dat viel naar mijn gevoel niet uit te leggen aan de achterban. We stuurden Van Agt op pad om te onderhandelen en hij kwam terug, hoe je het ook wendt of keert, met een zeer bevredigend resultaat, en dan laat je hem alsnog vallen. Dat kon niet, volgens mij.

Des te opvallender dat Aantjes eerder leden van de CHU, die tegen de CDA-PvdA waren, berispte omdat zij tegen de meerderheid van de fractie stemden. Dan zijn er ook de Zes tijdens het kabinet Den Uyl. Oordeelt u over de situatie met de loyalisten dan anders of denkt u dat ze gewoon mee hadden moeten stemmen?

SF: Ja, omdat ik vind dat dat niet uit te leggen is. Daardoor heeft het loyalistendom van meet af aan een geloofwaardigheidsprobleem gehad. Kijk, ik zat later wel bij die groep dissidenten. Daar ging het over een overzichtelijke probleemstelling: wel of niet die kruisraketten. En dat valt uit te leggen. Daar hoeft je het niet mee eens te zijn, maar dat valt uit te leggen. Dat heb ik ook wel met verve gedaan. Van het loyalistendom vond ik dat je dan het onmogelijke vroeg van je fractievoorzitter.

Incidenteel vond u het dwarsliggen dus wel te billijken?

SF: Ja, het ging in dit geval om wat voor kabinet we gingen vormen, nadat we dat drama met de PvdA hadden gehad. En dat je dan met je volle verstand, ondanks de mening van het overgrote deel van de fractie, en nogmaals: het resultaat is ernaar, dan kun je, vind ik, niet meer uitleggen waarom je tegen bent.

U behoorde aanvankelijk niet tot de loyalistengroep. Wanneer besloot u toe te treden? Pas rondom het kernwapendebat?

SF: Tijdens de bewuste fractievergadering waarin de loyalisten tegenstemden is het uitgelekt dat ik daar niet aan meedeed. Toen ik dat hoorde heb ik gezegd: 'het is alsof ik de haan hoor kraaien bij de verloochening van Petrus.' Ik voelde me doodongelukkig. Ik was beginnend Kamerlid, ik zat er net een paar maanden in, ik voelde me verwant met de AR-mensen en Stef Dijkman. Op zo'n beslissend moment dan toch afhaken. Dat werd me niet in dank afgenomen. Het was wel in amicale sfeer, maar er zakte iets van slapheid in, dat vond ik erg vervelend. Maar goed, ik heb de afweging gemaakt om de reden die ik zopas noemde.

In mijn scriptie probeer ik te onderzoeken in hoeverre de loyalisten invloed op het kabinet hebben uitgeoefend. Een van de handvatten dat te meten is de druk vanuit de fractie op de loyalisten. Hoe ging de fractie eigenlijk om met de leden die tegen de CDA-VVD samenwerking waren? Zowel in het professionele als het dagelijkse?

SF: Ik nam een beetje een tussenpositie in. Hoewel mijn hart echt bij de AR-mensen lag. Die druk die was ontzettend groot. Ik weet niet meer bij welke gelegenheid het precies was, maar Dien Cornelissen, een gerespecteerd katholiek Kamerlid, spuugde toen op de grond van woede! Het gemeenschapsdenken was belangrijker bij de katholieken dan bij die protestanten die altijd maar met hun eigen geweten zaten. Katholieken konden dan niet goed accepteren dat het geheel niet belangrijker was dan de delen, de individuen. Dat speelde echt een grote rol. Dat leidde tot een zeker excommunicatie. Ik ben er uit gegaan in '85. Die druk heeft toen wel een rol gespeeld. Ik kan er niet zo goed tegen, in een omgeving te zitten waarin je je afvraagt of het allemaal wel klopt. Ik betrapte mezelf erop dat ik bijvoorbeeld meer met Ina Brouwer zat te eten, of te ginnegapen, dan met eigen fractiegenoten. Die sfeer die was niet prettig. Ik weet nog, in '85, Bert de Vries was toen fractievoorzitter, en er kwam een vacature voor het burgermeesterschap van Hoogeveen. Toen zijn we gaan dineren en hij zei daarover: 'ik zal het je niet ontraden!'. Dan weet je wel genoeg. Terwijl ik het politiek werk hartstikke leuk vond. Maar de persoonlijke verhoudingen die iedere keer een rol gaan spelen, en het gevoel dat je toch een beetje een fractie binnen de fractie bent. Dat vond ik niet prettig.

Ondervond u ook ondersteuning voor uw bezwaren vanuit de andere bloedgroepen?

SF: Jawel, bijvoorbeeld Virginie Korte-van Hemel, wat leden in de commissies BiZa en Justitie. Harry Aarts, dat vond ik ook geen ijzervreter, zeer gericht op de harmonie. Mijn Friese collega, Mieke Andela Baur. Kijk, er is toen iets heel raars gebeurd tijdens de verkiezingen van 1981. Dat ik, van de critici als enige niet zakte op de kandidatenlijst bij de definitieve stemming door de partij. Ik steeg maar liefst vier of vijf plaatsen! Ik was hier in Friesland wel de *favorite son*.

Dat kwam doordat ik die krant had; hoewel dat wel een probleem was, want dat was een typische AR-krant en niet van de hervormden en de katholieken. Dat was niet helemaal een voordeel. Ik voelde me hier heel thuis, ik heb veel spreekbeurten gedaan, ik was daar ook wel goed in. Ik vond het prettig om de discussie aan te gaan. Dus in de fractie vond ik het niet prettig. Bij de achterban heb ik er geen last van gehad. Bij de fractie werd je psychologisch geëxcommuniceerd.

U werd toch wel duidelijk door de pers gelabeld als loyalist. Merkte u daar veel van in reacties, bijvoorbeeld vanuit de achterban?

SF: Ja, hoewel dat bij mijn weten veel sterker het geval was bij de dissidentengroep. Toen het kabinet dreigde te vallen omtrent de kernwapendiscussie. Dat liep naar mijn gevoel veel hoger op. Ook bedreigingen. Dus als het gaat over hoe het ging met de achterban, dat liep vele malen hoger op dan in die kwestie van de loyalisten. Vergeet niet, de rechtse mensen hadden toch wel hun zin gekregen met dit kabinet. Bij de kruisraketten was ongeveer de hele achterban betrokken, dat zorgde voor veel meer polarisatie. Want op zichzelf heeft het loyalistendom niet zo veel polarisatie opgeleverd. Vergeet ook niet dat Aantjes toen fractievoorzitter was, die had ook wel een plausibel verhaal. Dat heeft in de samenleving veel minder diepe sporen achtergelaten.

Het is duidelijk dat in de discussies over de aansluiting met de VVD het kabinetsbeleid, het regeerakkoord en de loyalisten, de bloedgroepen een rol van betekenis speelden in het CDA.

SF: Absoluut.

Hoe zat dat dan met een loyalist als Stef Dijkman, die tot de KVP-bloedgroep behoorde?

SF: Stef Dijkman was zeer sociaal bewogen; een calvinistische katholiek. En hij kwam uit de volkshuisvesting, woningbouwcorporaties. U moet niet onderschatten dat de katholieke sociale leer een belangrijke rol speelde. Daar kon ik me goed in vinden.

Afgezien van de bijzondere voorbeelden van de druk, soms zelfs bedreigingen vanuit de achterban, druk vanuit de fractie, hoe zat dat dan met de bewindslieden? Probeerden die op enige manier nog druk uit te oefenen?

SF: Het viel wel mee met de druk vanuit het kabinet. Het was wat minder monistisch dan dat het later geworden is. Lubbers deed het buitengewoon verstandig.

De loyalisten/dissidenten, waren die op een bepaalde manier georganiseerd?

SF: Hans de Boer was nog de partijvoorzitter van de ARP. Hij was niet de meest assertieve. Die wachtte vaak even af, nam geen leiding maar trok dan conclusies. Over hoe het veld erbij lag, heel bekwaam. Maar niet een gangmaker. Dat groepje AR-mensen die kwamen met een zekere regelmaat bij elkaar.

De leiding in die groep lag toch duidelijk bij Aantjes tot zijn val?

SF: Ja, maar het was niet nodig eigenlijk, in het begin was het nog allemaal redelijk informeel. Die vergaderingen zijn ook later begonnen. Tot dat moment was het vooral uithuilen.

Toen Aantjes in 1978 sneefde, en opgevolgd werd door Lubbers, toen is dat meer begonnen. Het is weer opgehouden toen het tweede kabinet Van Agt kwam. Want De Boer en Van Houwelingen kwamen daar als staatssecretaris in. En Scholten was inmiddels al vertrokken. Die groep loyalisten is uiteindelijk ook doodgebloed. Ik beschouw het niet echt als een machtsfactor. U vroeg wat ze nou bereikt hebben. Er is een effect geweest van het loyalistendom, dat het kabinet-Van Agt I een groter gat in de hand had dan Den Uyl daarvoor qua overheidstekorten. Dat kwam omdat het in de Kamer steeds maar een paar stemmen scheelde en dat heeft met name denk ik op financieel gebied invloed gehad. Andriessen is toen afgetreden omdat Bestek '81 faalde.

Uw visie is dus dat de rechts-conservatieve agenda is afgezwakt door het mogelijke risico dat de loyalisten vormden.

SF: Absoluut. En dat Van Agt er dus voor koos om zijn minster van Financiën te laten vallen. Dat was me wat! Daar is volgens mij nog nooit veel over geschreven. Toen heeft Van der Stee het overgenomen. Andriessen, dat vond ik wel een kerel uit een stuk.

Er zijn twee sleutelmomenten geweest voor de loyalisten: het kernwapendebat en het Zuid-Afrikadebat. In de aanloop daar naartoe, en in de ontwikkeling richting het debat, was het op voorhand al duidelijk dat de loyalisten zich tegen het kabinet zouden positioneren. Hoe heeft zich dat tot het debat een beetje ontwikkeld?

SF: Er zijn toen twee stemmingen geweest, er waren toen tien dissidenten, en toen sprak de Kamer bij meerderheid dankzij die tien uit dat er geen kruisraketten mochten komen, dat was de motie-Stemerdink. Toen is er internationaal opnieuw onderhandeld over de kernwapens. Toen kwam Van Agt met zijn befaamde voetnoot. Dat behelsde dat de zaak nog niet afgerond was, dus dat er in de toekomst nog een beslismoment zou komen. Daar kwam het op neer. De PvdA had er alle belang bij, bij de tweede motie-Stemerdink, dat deze aangenomen zou worden. Dat mislukte. Ik heb dat wel vreselijk gevonden. We werden werkelijk weggehoond, voornamelijk door rechts, door de Telegraaf, door links. Zij vonden dat als het erop aankwam, we geen ruggengraat hadden, bijvoorbeeld. In het kabinet-Lubbers is alsnog besloten dat de kernwapens zouden komen. Maar, hoe dan ook, die voetnoot van Van Agt, had wel degelijk betekenis. Er is absoluut in de media een beeld geschapen dat we niets bereikt hadden. De ochtend na die stemming toen barstte het los. 'Zie je wel, het zijn slapjanussen.' De mensen waren ontzettend aangeslagen. Dat is vreselijk geweest.

Is dat een keerpunt in de publieke opinie jegens de loyalisten geweest?

SF: Ja, mensen die zo ontzettend verdrietig waren. Ik was dan bijvoorbeeld 'een opgewekte baptist met een rood jasje' vanwege die voetnoot. Dat is inderdaad een heel cruciaal moment geweest.

In de overweging om het kabinet niet te laten vallen, speelde uw overwegingen mee dat u het emotionele niet boven het rationele wilde laten prevaleren, zoals u later ook aangegeven heeft?

SF: Jazeker.

Dan het Zuid-Afrika-debat. Vooral het stokpaardje van Jan Nico Scholten. Scholten eiste een duidelijk standpunt vanuit het kabinet, dat bleef uit. Vervolgens kwam de PvdA eroverheen met de motie Ter Beek, die het kabinet dwong de motie-Scholten uit te voeren. U stemde mee met die motie.

SF: Dat is een hele duidelijke parallel met de loyalisten. Dat lag heel erg emotioneel. Het geloofwaardigheidsprobleem speelde hier een sterke rol. Toen kwam de motie over het olieboycot. Ik vond echt dat dat toch een hele belangrijke functie had als revanche van de loyalisten. Voor mij was het weer precies hetzelfde; ik kon niet uitleggen waarom het kabinet moest vallen over die olieboycot waarvan niemand mij kon vertellen, ook Jan Nico niet, wie daarvan de rekening betaalde. Was dat de gewone zwarte Afrikaan of de regering van Zuid-Afrika? Ik vond dat het getuigenispolitiek was. Ik zeg dat niet neerbuigend. Maar het was niet meer dan een statement maken. Jan Nico was razend, want mijn stem was in dat debat beslissend. Hetzelfde verhaal bij de loyalisten; dit was niet uit te leggen richting de achterban, dat je daarop een kabinet laat vallen!

Heeft u het idee dat na de kabinetsperiode op een bepaalde manier een afrekening plaatsvond van de gedragingen van de loyalisten in die kabinetsperiode?

SF: De kandidaatstelling is toen nog gedaan door de oude partijen. De CDA-leden stemden dan over welke partijen waar op de CDA-lijst terecht kwamen. De leden van de oude partijen stemden dan over de kandidaten, dat moet statutair. Hans de Boer duikelde van plaats twee naar zeven, ik ben uiteindelijk op de CDA-lijst gestegen van twintig naar zestien. Precies het omgekeerde. Dat vond ik zelf wel leuk. Maar ja, afrekening? Ik heb dat niet zo ervaren. De loyalisten duikelden op de lijst, er is een duidelijke relatie. De achterban heeft zich daarin uitgesproken.

Was er binnen de fractie ook een groep die zich duidelijk tegen de loyalisten keerde?

SF: Nou, kijk Hans van der Broek. We zaten samen in de justitiecommissie. Antiterrorismewetgeving speelde toen al, ik wilde dat graag, maar het mislukt. Het was wel een katholiek opzetje, dat ik toen ik het zand beet. Of bijvoorbeeld Mateman, een hele rechtse CHU-er. En Van Weezel ook, zeker! Die kon de loyalisten wel vreten. En zijn er nog wel een paar geweest: Van der Sanden. Er waren ook wel gematigde mensen hoor, zoals Til Gardeniers. Daar kon je prima mee samenwerken.

Heeft u ooit de gedachte gehad dat de loyalisten de toekomst van het CDA als nieuwe partij in gevaar hebben gebracht?

SF: Ik ben toen vicevoorzitter van het CDA geworden. Steenkamp was voorzitter. Jansen van Raaij, een rechts heerschap werd medevicevoorzitter. In 1980 is het fusiecongres geweest. Dan was je bezig om het CDA, om er een ordelijke en organisatorisch handelbare van te maken. En ik weet nog dat ik de inbreng van Hans de Boer en Dick Korporaal (secretaris AR) niet constructief vond. Men wist dat het CDA er zou komen, met een lijst, met een kandidaat. Met allerlei rare dingetjes probeerden ze hun stempel op het overleg te drukken.

Bijvoorbeeld dat Eerste Kamerleden geen andere politieke functies mochten uitoefenen, en dat ze daar een heel punt van maakten. Dat waren van die hobby's om te tonen dat je toch nog wat progressiefs deed. Dat waren niet de meest opwekkende vergaderingen. Helmut Kohl kwam bijvoorbeeld een keer in de fractie. En dan het dedain! Zo van 'wat een rechtse burgerlijke man'. Daar moeten we dan mee in de Europese fractie! Dat was wel een beetje link, tikkeltje naïef ook.

Dat heeft Scholten achteraf genoemd, dat men vreesde dat het CDA de kant op ging van het CDU.

SF: Jazeker, daar werd echt op neergekeken.

Bijlage B

‘Democratie bewijst zich in de mate waarin de meerderheid bereid is met de minderheid rekening te houden.’

Interview met Willem Aantjes

14-10-2014

De hoofdvraag van mijn scriptie gaat om de concrete machtspositie van de loyalisten, hoe ze zich organiseerden en hoe ze het politieke tijdperk beïnvloedden.

Willem Aantjes: Ja, ik betrekkelijk natuurlijk, ik heb maar een jaar van de betreffende periode meegemaakt.

Precies, maar toch is uw rol in de totstandkoming van de groep, in de eerste politieke zittingen erg belangrijk geweest. Ik kijk dus naar de politieke praktijk, en begin in de formatieperiode van 1977. De zetelwinst viel voor het CDA tegen.

WA: Dat was dus eigenlijk geen zetel. Doordat het nu een club was telde dat gunstig.

Hoe groot achtte u de kans dat er toch een CDA-VVD-coalitie zou komen?

WA: Nou, dat heb ik me toen nooit afgevraagd. Als ik zo terugkijk, had ik die kans minimaal geacht. We hadden natuurlijk een hele periode in een soort halfslachtige positie het kabinet gesteund. Ik had me wel gerealiseerd dat als wij na de verkiezingen, wat wel voor de hand lag, de grootste zouden zijn en dus zouden moeten formeren, dat we dan met de PvdA samen zouden gaan. We hadden in 1973 een grote prijs betaald, zeker mijn partij en ikzelf ook. Een grote prijs voor steun aan het kabinet Den Uyl. Maar ik vond echt dat de PvdA regeringsverantwoordelijkheid moest gaan dragen. We hadden net die Nieuw-Links periode achter de rug en ze werden steeds extremer, steeds hogere eisen. Dus ik dacht, ik wil niet in de armen van de VVD gedreven worden, afgezien van het feit of je daar wel een meerderheid mee had. Ik ging er dus van uit dat wij de grootste zouden worden, dat we dan het voortouw zouden nemen, en dat we dan zouden wij gaan onderhandelen met de PvdA. En dan gaat het anders dan bij Burger in 1973! Dat hebben we bewust gedaan, die prijs toen. Ik vond het destijds in het landsbelang dat die vastgelopen verhoudingen losgetrokken moesten worden. Maar, dat was dan ook wel eenmalig. We betaalden er een hele hoge prijs voor. Nou, als dat bij de verkiezingen in 1977 goed uitpakt, dan moet het anders. Er was voor mij geen twijfel. Door de verkiezingsuitslag werden wij alleen niet de grootste, maar de PvdA. Die moest dus het voortouw nemen. Het werd nog vanzelfsprekender dat we met de PvdA verder zouden gaan. Waar het op gestruikeld is, want we hebben het lang geprobeerd, dat was dat de PvdA niet bereid was te accepteren dat het anders moest dan de vorige keer. Dat de evenredigheid, waar wij zo sterk op ingeleverd hadden, op een verantwoorde manier verder te brengen, dat was eenmalig. Maar de PvdA had zoiets van, we hebben gewonnen, we kunnen het alleen niet alleen, we moeten met het CDA. Maar wij maken de dienst uit.

Dat zat hem niet in de macht of in de getalsverhoudingen. Misschien was ik uiteindelijk om de zaak niet vast te laten lopen bereid een stapje terug te doen, maar ze wilden ook over onze kandidaat-bewindslieden oordelen. Ja zeg, nou zullen we het krijgen. Dat maakten we zelf wel uit!

Er was wat u betreft wel een duidelijke grens aan wat de PvdA kon eisen van u.

WA: Ja, zeker!

Toch is het me opgevallen dat in de latere loyalistengroep er nog een grote bereidheid was om veel van de PvdA te accepteren, bijvoorbeeld door Jan Nico Scholten. Het lijkt me dat zij daarin ongeveer de enigen waren?

WA: Jazeker. Ik weet niet zeker wat Sytze Faber toen deed, maar ja dat wist je bij hem nooit zeker. Maar dat was de grens! We waren het in ieder geval eens geworden over de getalsverhoudingen, waarbij wij toch maar weer iets moesten terugkrabbelen, over de portefeuilleverdeling, en met kandidaten. De PvdA zei: Van Agt mag niet meer terug op Justitie. Hij was al vicepremier in het kabinet Den Uyl, hij was onze lijsttrekker, wilde graag terugkomen als Minister van Justitie, want fractievoorzitter dat wilde hij echt niet zijn. Hij was een echte jurist, dus als hij terugwilde: prima, dan wordt hij dat! Maar dat mocht dan weer niet. Over die hele situatie heb ik me bij de algemene beschouwingen verantwoord. De PvdA had echt op mij gerekend! Den Uyl was nog wel bereid mee te gaan, te accepteren.

Ten slotte hebben ze wel veel geaccepteerd. Dan moest Van Agt op Binnenlandse Zaken. En dan hadden ze het liefste mij op Justitie gewild. Maar ik wilde helemaal geen minister worden. Daar zijn achteraf, nadat ik de politiek uit gelazerd was, allerlei constructies over bedacht, daar heeft helaas Sytze Faber een grote rol in gespeeld. Dat staat in het dagboek van Ed van Thijn. Dat Sytze terwijl wij aan het onderhandelen waren, steeds met de PvdA praatte. Dat kan niet. Met alle respect, ik heb de jongen zeer lief. Maar dat kan niet! Nou, toen zei Van Thijn, dat Sytze bij hem kwam en dat Aantjes zei: 'ik ben niet bij machte om de zaak alsnog te laten uitlopen op een samenwerking met de PvdA.' Ja waarom niet? Nou begrijp ik het! Dat heeft mij geweldig gekwetst. Want als ik nou geen ander motief had gehad... De PvdA bleef maar vasthouden, maar uiteindelijk accepteerden ze toch Van Agt op Justitie. Maar dan wel Aantjes op Binnenlandse Zaken!

Ze wilden u toch hebben om de boel een beetje uit te balanceren.

WA: Ja, maar ik heb er nooit een geheim van gemaakt, ook nu niet: ik had mijn wens om fractievoorzitter te worden. En daar had ik heel goede motieven voor. We hadden een ontzettend moeilijke periode achter de rug, 10 jaar lang om het CDA tot stand te brengen. Het gaat daar altijd om drie hoofdpunten: wat zijn je uitgangspunten, wat is je programma, wat is je beleid. Er waren mensen die vonden dat de bijbel een basispunt, een grondslag moest zijn, dat papieren boek, met alle respect. Daar ging het me niet om! En ook niet om het program, papier is zo geduldig. Het ging me om het beleid: welke koers! En daar had ik zorgen over.

Zeker toen het CDA met de VVD in zee ging?

WA: Ja, precies, maar we waren dus over de verdeling van de portefeuilles eens, over de mensen, op dat ene punt na dan.

En er was een akkoord, ook.

WA: Ja. Maar het zat op een punt vast: ik wilde niet in het kabinet. Ik heb natuurlijk nooit erbij gezegd dat ik fractievoorzitter wilde worden, maar dat kon iedereen wel ruiken! Een hoop mensen hebben het alleen niet begrepen, dat ik een ministerspost weigerde. Daarom heb ik Samsom en Buma zeer geprezen, toen ze zeiden dat ze niet minister wilden worden. Goed zo, zo hoort het. Als je ooit nog minister wilt worden, dan kan dat natuurlijk later, prima! Heb je in ieder geval nog een goede greep op je opvolger. Maar toen kwam Dries terug van die onderhandeling. En die zei toen, wat ik niet zo fraai vond bij de hele fractie, we zijn rond, als Wim bereid is Binnenlandse Zaken te accepteren. Anders moet het allemaal over. Toen heb ik gezegd: ze hebben alles geslikt. Als het dan niet anders kan, ben ik bereid dat te doen. En toen ging Joop den Uyl naar zijn congres, en toen kon het ineens niet! Joop, je moet nou je rug recht houden, dacht ik, dan maar zonder congres! Maar hij zei dat kan niet. Dan houdt het op. De enige die echt kwaad was dat ik wel bereid was om op Binnenlandse Zaken te gaan zitten was De Gaay Fortman. Die zei: ik zit daar! En ik ben toch ook ARP? En het is mijn stoel. Toen zei ik, het jouw stoel helemaal niet!

Toen was het definitief uit met de PvdA, na het congres.

WA: Ja, en toen zei de PvdA 'zie je wel, ze willen gewoon niet. En Aantjes ook niet.'

De VVD-mogelijkheid is wat u betreft echt nooit aan de orde geweest tot dat moment?

WA: Ja, maar, we moeten het niet mooier maken dan het is. Er is ook in de onderhandelingen tegen de PvdA gezegd: 'er is voor ons altijd nog een alternatief!' Nou doe maar! Zeiden ze. En toen hebben we dat gedaan. En daar zijn die loyalisten niet over gestruikeld. Dat hebben we gesteund. Maar ja, het punt waar het even verkeerd ging, dat was toen Dries met Wiegel ging onderhandelen. Die kreeg een lading amendementen mee en die kwam terug van Wiegel. Hij had gezegd 'ik hoef ze niet eens te zien, tachtig procent neem ik zo over'.

Die dacht ook heel anders over beleid dan u.

WA: Jazeker. Wij waren het moeizaam met de PvdA eens geworden over het abortusbeleid. In de overeenkomst met de VVD stond precies waar we met de PvdA over eens waren geworden. Toen zei de fractie dat het logisch was dat daar hetzelfde stond. Wat mij betreft was dat absoluut niet logisch. Met de PvdA hebben we maanden erover onderhandeld, en dat is uiteindelijk mislukt. Nu gaan we met de VVD net zo hardnekkig onderhandelen. Maar Dries met zijn geslepen taalgebruik, heel onschuldig: 'Maar ik kan toch de VVD niet weigeren wat ik de PvdA heb toegestaan?' En als er nog een beetje politiek gevoel in de fractie zat, hadden ze gedacht: dat is een verhaal van niets. Maar nee hoor. Daar is het eigenlijk op vastgelopen. Wij wilden net zo hardnekkig onderhandelen met de VVD als met de PvdA. De fractie zei toen: 'Ja, maar er zijn al maanden verstreken, dit is in het landsbelang'. Daar is het vastgelopen.

U, en met u andere (latere) loyalisten, heeft in de fractievergaderingen veel aangegeven dat in de politieke samenstelling veel veranderd was. Ontstonden problemen met de coalitie nu vanwege de samenwerking met de VVD of ging het alleen maar over beleid?

WA: Echt dat laatste! We onderhandelen met de een net zo stevig als met de ander. We hadden toch een sleutelpositie? Misschien zijn er punten waarbij we dichterbij de VVD staan dan bij de PvdA; daar hebben we het heel makkelijk mee. Als het om financieel beleid gaat, bijvoorbeeld. Ik heb altijd gezegd: ik wil een progressief beleid, maar op degelijke financiële basis. (Dat heb ik van Jelle Zijlstra goed overgehouden!) En met de PvdA waren er zaken waarover we veel hardnekkiger moesten onderhandelen. Maar dat moet je dan ook met alle twee doen! En dan dat verhaal van, 'ja, het duurt al zo lang, enzovoorts.' Maar ik moet hierin ook nuchter zijn; er waren natuurlijk ook massa's mensen in die fractie die liever met de VVD wilden regeren. En ik wilde nu echt liever met de PvdA. Niet omdat ik zo links ben, maar omdat ik vond dat we nu vijf jaar lang een grote prijs betaald hadden. Om met de PvdA tot een akkoord te komen. Ik vind niet dat we het met de VVD zo makkelijk op een akkoordje moeten gooien!

U vond dat er meer bevochten moest worden.

WA: Ja natuurlijk! Ik vond dat ik recht van spreken had. Iedereen miskent overigens altijd de rol die de KVP speelde in de formatie rondom Den Uyl. Ik zat klem; Frans Andriessen, had hij groot gelijk in, moet ik zeggen. Hij had veel moeite om het kabinet Den Uyl te steunen. Maar hij zei altijd: 'Wim, ik kan niet anders. Als wij niet regeren is het met de KVP afgelopen.' De KVP moet aan de macht zijn! Waarom zouden ze anders nog op de KVP stemmen? Dus mijn keuze was bij de formatie van '73 niet, wil je wel met de PvdA in zee of niet. Zij wilden onder geen beding de CHU erin. Maar wat wil je nou: wil je niet regeren of wil je de prijs betalen dat de CH dan maar buitenspel blijft? Of ga je toch regeren. En ga je dan accepteren dat de KVP buitenspel staat?

Om even terug te komen bij de formatie van 1977. Dat regeerakkoord met de VVD, dat werd sterk geamendeerd. U heeft aangegeven in de fractievergaderingen dat het CDA overgecompenseerd moest worden. Dat het veel meer CDA-kleur moest krijgen dan dat het tot dan toe had. Was dat wat u betreft nog niet voldoende gebeurd met al die amendementen? Of vertrouwde u dat niet zo goed?

WA: Het was echt alleen maar... Nou, ik heb mijn eigen herinneringen hierover. Maar met de PvdA was niet te werken. Er moest een alternatief komen. Er was er maar een die bruikbaar was: VVD. Dan zijn we best bereid een hoop concessies ervoor te doen. Maar op het meest gevoelige punt: van de abortus, zijn we best tot compromissen bereid, maar dan onderhandelen we daar net zo venijnig mee als met de PvdA.

Ook wat betreft het financiële beleid, dus.

WA: Ik heb geen verstand van financiën.

U had het net over een solide financiële basis.

WA: Dat was een pluspunt van onderhandelen met de VVD.

Op 28 november 1977, tijdens de hele langdurige nachtelijke vergaderingen, die twee achter elkaar, dat het regeerakkoord in zijn geheel doorgenomen werd, presenteerde u zich als een voorman van de loyalistenfractie. Was dat een vooropgezet plan? Velen sloten zich aan bij uw standpunt.

WA: Dat was mijn koers. En die steunden ze. Er was helemaal geen 'groep'. Er werd natuurlijk onderling gepraat. Maar ik heb altijd geweigerd om aan een groeps gesprek buiten de fractie om deel te nemen. We konden elkaars standpunten wel dromen.

Kwam dat omdat de groep voornamelijk uit antirevolutionairen bestond, dat u elkaar al goed kende?

WA: Ja, ja. Dat is jammer, dat het voornamelijk antirevolutionairen waren, maar dat is niet omdat er bij de andere groepen geen progressieven zaten. Integendeel, zeker bij de KVP, maar ook bij de CHU. Willem Scholten, bijvoorbeeld. Maar die vonden, we hebben nu een fractie. En die waren van mening dat de meerderheid moest beslissen. Ik heb een andere opvatting over democratie. Democratie bewijst zich in de mate waarin de meerderheid bereid is met de minderheid rekening te houden.

In dit geval zeer expliciet aanwezig.

WA: Ik verloor natuurlijk, toen, helaas. De AR-fractie was al sterk verdeeld. Ze hebben toch geaccepteerd toen, ik was onomstreden als fractievoorzitter. Ik had veel tegenwind in de fractie, maar dat hoort zo, dat is niet erg. En, dat is een cultuur. Die plotseling bij het CDA niet aanwezig bleek. Ik kon niet tegen het uitgangspunt dat de meerderheid beslist. Dat vind je ook helemaal terug bij die situatie dat we gingen flirten met de PVV. Een derde van je partij zegt: dat moeten we niet doen! En achteraf bleek dat maar een derde had gezegd dat we het wel moesten doen. De laatste derde, die de doorslag geeft, die volgde de leiding. En dat bleek ook bij de keuze van de partijvoorzitter. Zeven kandidaten, waarvan er zes tot de meerderheid behoorden. En die ene werd gekozen. 'Een feest van de democratie!' werd het genoemd. Hier werd de democratie vermoord.

Dat idee over democratie komt heel expliciet naar voren eind 1977. U gaf als fractievoorzitter alle ruimte voor de loyalisten.

WA: Hoezo? Ik had er niets over te vertellen. Die beslisten zelf wel.

Merkte u dan dat er sterke reactie bestond tegen uw standpunten, tegen de loyalisten?

WA: Nee, dat deed echt iedereen wel pijn hoor. Dat uitgerekend de AR. Als het nou een gemengd clubje was geweest. Maar alleen Stef Dijkman... Tja, Stef Dijkman, met alle respect, dat is natuurlijk geen politicus. Een gevoelsmens. Dat mag wel, maar het moet natuurlijk niet de doorslag geven. En Hannie (van Leeuwen) was natuurlijk fel tegen. Dat verbaasde me niet.

Hannie van Leeuwen is uiteindelijk ook opgestapt met die reden? Dat ze het er niet mee eens was?

WA: Nee. Boersma heeft zich toen door Udink laten verleiden. Hannie had gewoon geen zin meer. Ze kan wel allerlei motieven bedacht hebben. Een mens weet het vaak zelf niet denk ik.

Hannie kon natuurlijk geen vicefractievoorzitter worden. Er moest een KVP'er vicefractievoorzitter worden. Ze had het gewoon niet meer naar haar zin. Het zal ook wel meegespeeld hebben dat ze die loyalisten van zich vervreemd had. Ze was ook een erg progressief meisje. Ze legt dat zelf anders uit. Toen heeft Boersma, als directeur van OGEM, Hannie gevraagd als directeur van Sociale Zaken. Ze is een drammer, van zichzelf bewust. Mag ook, als politicus.

Ik wil je nog wat vertellen. Toen ik fractievoorzitter werd, toen hadden we de vergadering geschorst. Na de verkiezing van Frans Andriessen als fractievoorzitter. Dries zegt, we gaan morgen maar eens vergaderen. 's Avonds, overleg met naaste medewerkers als Piet van Tellingen en Joop van Rijswijk. Een dag later, toen ik gekozen was als vicevoorzitter. Toen het kabinet Van Agt-Wiegel gevormd was. Toen was Dries van Agt formeel nog fractievoorzitter. Er moest dus een fractievoorzitter gekozen worden. Het was onontkoombaar dat ik het zou worden, natuurlijk, en dus was er meteen iemand die zei, die altijd tegenstander geweest was: *'Daar hoeven we niet over te stemmen.'* Er werd dus wel gestemd! Ik werd het toen.

Toen gingen we een vice-fractievoorzitter kiezen. Diezelfde man zei toen: *'Voorzitter, ik heb een vraag. Hebt u een voorkeur?'* Ik zei, ja. *'Mogen we die horen?'* Nee. Jullie kiezen! Denk er rustig over, morgen gaan we dat doen. 'S Avonds praat ik met Joop van Rijswijk. Hij zei: *'Waarom zei je dat je een voorkeur had, en waarom noem je hem niet?'* Ik zei: nee, Joop, ze moeten hem zelf kiezen. Hij zei: *'Maar je hebt toch een voorkeur, dat heb je gezegd!'* Ik zei: ja. *'Waarom noem je dat dan niet!'* Ik zeg, zij moeten kiezen! Nou, zei Joop, dan krijg je Peijnenburg, of Martin van Rooijen, of Van Amersfoort. Ik had wel gezegd dat ik graag een vicefractievoorzitter had met verstand van financiën. Want dat kan ik niet. Bij de AR hadden we ook Schouten en Vermaat. Als ik het niet wist, dan belde ik Jelle (Zijlstra). En dan zei Jelle altijd: *'Ik ben het helemaal niet eens met wat je met die formatie gedaan hebt, maar je bent wel mijn politiek leider, dus ik zal je helpen.'* Geweldig. Toen zei hij dus ook, dan krijg je dus Peijnenburg of Van Amersfoort, daar zit ik niet op te wachten. En toen zei Joop: Jij wil Lubbers. Ik zei: hoe weet je dat? Dat dacht hij goed! Dus Joop zei, morgen moet je opletten, want ze vragen het weer! En dan moet je het gewoon zeggen. Waarom?, vroeg ik, dat doen ze niet! Jij bent nou de paus, zei Joop. En verdomd, ik stel het aan de orde. Meteen de vraag: *'Voorzitter, u zei gisteren dat u een voorkeur had, u wou hem niet noemen, maar wij willen het graag horen.'* Ik zei, als jullie zo aandringen: Lubbers. Nou ja, de paus wil het! En Lubbers was zelf het meest verbaasd. Hij had al een slecht verleden, want bij de keuze van de lijsttrekker had de KVP gezegd *'Wij zijn de grootste, Andriessen.'* Ik zei, dat geldt niet meer! Niet de grootste. De beste! En dat werd gesteund, ook door de CHU, wat ze zeer verbaasde. Dat telt dan niet meer! Toen zei Hans de Boer (partijvoorzitter AR): *'Hoe komen we hier uit, Wim?'* Ik zei, Hans, laten we nou niet kinderachtig zijn. De KVP vindt, niet terecht, dat ze gelijk hebben, laten we maar niet zeuren, maar Andriessen, dat moeten we niet doen! Een van ons drieën! Dat is niet verstandig, we slepen dat hele verleden met ons mee.

U zocht iemand die daarboven stond.

WA: Ja, ik wilde een toch een wat progressieve deskundige op het gebied van financiën en de economie. Maar laten we nou maar accepteren dat het de KVP wordt. Dus als wij nou voorstellen: Lubbers. Dan heeft de KVP toch voldoening dat het een van hen wordt.

Nou, daar hebben we over gepraat, met Baron van Verschuer (CHU). Die was het er helemaal mee eens, we stellen het voor. Dan verdeelt die ARP zich wel. En natuurlijk wordt het een KVP'er! Maar zij willen nou zeggen, welke KVP'er. En daar viel Lubbers over. Ze wilden hem niet, omdat wij hem wilden. Nou ja, toen heeft Otto van Verschuer Van Agt voorgesteld.

Die was zelf ook wat terughoudend daarin.

WA: Ja, bij Dries weet je het nooit, wat echt is. Maar goed, Dries was vice-premier geweest in het kabinet Den Uyl, vooruit dan maar.

Kon u als fractievoorzitter van het CDA de loyalistengroep sturen? Hun ideeën en gedrag beïnvloeden, zoals u dat ook gedaan had rondom de keuze voor Lubbers?

WA: Ja, de AR-fractie had zich niet laten sturen. Daar was ik helemaal niet op ingesteld, dat was mijn cultuur ook niet. Dat is jullie verantwoordelijkheid, jullie hebben mij uitgekozen als fractievoorzitter. Maar goed, dat is natuurlijk heel goed uitpakkt bij Lubbers. Hij vroeg na afloop aan me: waarom wilde je mij als vicefractievoorzitter, ik ben nooit Kamerlid geweest! Ik zei, nee Ruud, Dries is nou premier, dat doet hij maar een periode. Hij is daar helemaal niet geschikt voor. Hij speelt ermee. Als wij de grootste blijven, wordt jij de volgende premier. Ruud zei: maar dat wordt jij toch? Die gedachtegang zat er zo in, hè?

Maar ik had een ideaal, ik had een koers in mijn hoofd, en daar had ik, tot verbazing van velen, de hele AR in meegekregen. Dat conservatieve Friesland, toen ik meewerkte aan het kabinet Den Uyl. De partij stond op z'n kop. Jan de Koning wist niet wat hij moest doen. Op een partijvergadering van provinciale afdelingen zei het provinciale partijhoofd van Friesland, Geert Eichelaar, Wim, ik heb je gesteund en met overtuiging, het hele partijbestuur ook. Ik kan het ze niet uitleggen. Ik zei, dat hoeft niet, ik leg het ze wel uit. Jan de Koning zei, dan ga ik ook mee! Daar heeft hij halverwege mee moeten stoppen omdat hij een hartinfarct kreeg. Dan doen we dat, ik kom wel op al die achttien kamerkieskringen. De volgende keer kreeg ik een lijstje met 17 kamerkieskringen. Ik zei, ik mis er een: Friesland. Geert zei: Ik zal het je maar zeggen, ze willen je niet meer zien. Nou zat het erelid Hendrik Algra naast me. Ik zeg: dat gebeurt niet. Ik heb het gedaan, daar mogen ze een oordeel over hebben, maar ik wil me verantwoorden. Dat lijkt me een goed antirevolutionair uitgangspunt. Je moet je voor je daden verantwoorden. En dan zal de meest antirevolutionaire provincie van Nederland zeggen: je komt er niet in. Dan moeten jullie nou een motie van wantrouwen indienen, en zeggen dat ik wegmoet. Toen zei ik tegen Algra, die overigens een socialistenhater was, en het er helemaal niet mee eens was met wat we gedaan hadden, *'er is een man, als die zegt dat ze moeten ontvangen, dan durven ze geen nee te zeggen.'* Ach Wim, zeiden ze, je weet toch hoe Friezen zijn, emotioneel, doe nou eerst al die anderen maar! Ik zei: niets ervan! Ik begin in Friesland. En jij regelt het! Als jij dat vindt zal ik het doen, zei Algra. Ze durfden tegen Algra inderdaad geen nee te zeggen. Goddomme, nog aan toe, in die kerk in Leeuwarden. Ik had m'n dag niet, het ging niet goed. Ja, ik keek al die harde koppen aan en ik stuitte op een muur. En wat doe je dan, precies wat je niet doen moet: doorpraten. Daar wordt het alleen maar erger van! Dus, die pauze. Die arme Geert Eichelaar, die het voorzat, die vroeg: hoe vond je het gaan Wim? Ik zei: het ging niet, het is niet goed. Jammer, zei hij.

Zullen we er maar gauw een eind aan maken straks? Ik zeg nee, kom, ze hebben nou een uur naar mijn geouwehoer geluisterd, nou moeten ze aan het woord komen! Dat zal ik allemaal niet herhalen, maar ik kreeg veel kritiek. Maar het was een merkwaardig soort kritiek. *'Weet jij wel wie hier de vorige keer stond? Barend! Die heb jij weggestuurd. Socialistenheuler! Weet je nog? 1918? Koningshuis?'* Ik werd er helemaal warm van. Ik heb goed geluisterd naar de kritiek. Ik zei: *'Wat is het probleem? Barend is weg. Van mij mag hij morgen terugkomen! Graag! Ik zou het hem vragen ook. Socialistenheuler? Troelstra, er staat een standbeeld van die man, volgens mij in Friesland.'* Ik was helemaal opgeladen. En aan het eind van de vergadering, en daarom is het me zo ontzettend dierbaar, het was half een, toen zei Eichelaar: *'Meneer Aantjes, we willen er nou maar mee stoppen. Toen u hier kwam waren we het niet met u eens. En als ik zo om mij heen kijk naar de mensen zijn ze het nog niet met u eens. Maar je hebt vanavond hun vertrouwen verdiend.'* En er ging een applaus om, jongen! En daarvan ging uit: je moet niet willen dat je achterban kritiekloos achter je aanloopt. Je moet hun vertrouwen hebben! Je moet het er niet van hebben dat je als politiek leider alleen applaus oogst. Dat dateert van een hele andere cultuur. Ik kom uit de cultuur van Kuyper. Hij zei: het gaat om de zedelijke band tussen kiezer en gekozene. We hoeven nu niet te vrezen of te hopen of te willen dat ze alleen maar voor je applaudisseren. Nee hoor, toen Sybrand Buma fractieleider werd heb ik hem een briefje geschreven: *'Beste Fries, ik hoop dat je je spiegelt aan de woorden van de grote Fries Gemme van Burmania: een Fries knielt neer voor God alleen.'*

Over dat vertrouwen dat u ondervond in de achterban. U vertegenwoordigde de hele fractie, dus ook het loyalistenstandpunt. U steunde hun overtuiging. Hoe reageerde de achterban daarop?

WA: De KVP- en CHU-achterban was het er helemaal niet mee eens. Zij zeiden: jullie zijn dissidenten. Maar de achterban van de AR, op Hannie na, denk ik, die begreep het wel.

In de fractie bestonden er zeer verschillende ideeën over.

WA: Maar dan moet je ook in aanmerking nemen dat het erover struikelde omdat Dries niet hard genoeg onderhandelde met de VVD als met de PvdA. En dat lulsmoesje van dat weigeren. De achtergrond zat in de strijd om de abortus. Daar hadden wij Dries altijd gesteund in zijn strijd in het kabinet Den Uyl. Ik had er ook grote aarzelingen over. Ik was allang voorstander van een liberalisering van abortus. Maar ja, we hadden toch Dries gesteund, altijd. We waren het er lang niet altijd echt mee eens. En dan gaat uitgerekend Dries zo lichtzinnig mee om. En dat begreep de achterban van Andriessen ook. En ze hadden ook veel meer gevoel voor, ik moet dat ook niet idealiseren, andere standpunten, elkaar overtuigen. Niet de een de ander zijn wil opleggen, maar overtuigen met argumenten. Maar ik lijd er nu niet onder, hoor. Als ik ergens onder lijd, dan is het dat ze uit wat er een jaar later met mij gebeurd is, vandaar uit gaan verklaren wat toen mijn standpunten waren. Buitengewoon storend, maar het is niet anders. We hebben toen wel in de fractie gezegd, als de fractie in meerderheid akkoord gaat, en wij zijn ertegen, zullen we het loyaal steunen. We willen geen verantwoordelijkheid voor de totstandkoming van het kabinet, maar als het er met steun van onze fractie toch komt, zullen we het loyaal steunen. En toen kwam er een CDA-congres. Dries moest daar een verhaal houden. En die moest net toen bij de koningin zijn. Daar was geen redden aan, dus ze moesten mij hebben.

En ja, ik was weer zo woedend. Dus ik moest een verhaal houden. Ik neem Dries niet zoveel kwalijk hoor, ik heb een zwak voor die man. Maar wat ik wel naar vond, is dat hij toen halverwege mijn speech binnenkwam. Ja, dat zijn trucjes. Maar goed, op de eerste rij zat Frans Duynstee (KVP). Nou, toen had ik het verhaal gehouden. *'Dit is voor u een moment van tweërlei teleurstelling. De ene teleurstelling is dat Dries hier niet staat.'* Maar ja, Den Uyl was net gezwicht voor het partijcongres. *'Maar ja, bij ons verantwoordt de politieke leider zich niet bij het congres, maar bij de koningin!'* Dat was de eerste slag. *'De andere teleurstelling is dat ik hier wel sta.'* En een gevoelsreactie, zeg! Betekent niks. Sentimenten...

Dat congres is eigenlijk de eerste keer dat u publiekelijk het standpunt van de loyalisten omschreef.

WA: Klopt! Maar mijn wraak bij de PvdA heb ik gehaald bij de algemene beschouwingen. Ik zei toen, jullie geven mij en de AR steeds de schuld. Ik zal u nu voorlezen welk kabinet er nu had kunnen zitten als de PvdA het geaccepteerd had. Nou, een doodse stilte! En ik dacht, ze snappen het niet. Dus ik lees het ze maar nog een keer voor. Geen enkele reactie. Na afloop zei Anne Vondeling (PvdA), Kamervoorzitter: *'Wim, waarom moest je dat nou twee keer voorlezen?'* Ik zei, nou, jullie snappen het niet. *'We snappen het niet? We gingen door de grond, dat we dat uit onze poten hebben laten vallen.'* Ik heb toen ook gezegd dat ik begrepen had dat er verhalen over mijn positie waren. Het loyalisme is niet door mij bedacht! Dries van Agt is daarmee gekomen, het is ook een woordkunstenaar. Ik vind dat nog steeds. Ik ben tot het uiterste gegaan om de fractie een andere koers te laten varen. Maar, toen dat toch uiteindelijk niet lukte. Je moet je standpunt niet prijsgeven, maar wel loyaal zijn.

U zag dan ook een mogelijkheid om met de loyalisten de koers van de partij bij te sturen?

WA: Ik had natuurlijk een hele leerschool achter de rug. 10 jaar in de werkgroep die het CDA moest voorbereiden. Een hele strijd hebben we geleverd. Dat is niet erg, daar was die groep juist voor, om een weg te vinden. Ik was een groot voorstander van de totstandkoming van het CDA. Zo lopen die dingen in het leven. Het optreden van Johannes de 23ste, dat gaf een hele andere kijk, legde een hele andere basis om samen met katholieken iets te doen. Eigenlijk is Johannes de 23ste een van de grondleggers van het CDA, eigenlijk dat ik 10 jaar geprobeerd heb dat tot stand te brengen.

U probeerde de koers in 1977 te veranderen. Dat lukte ook, mede vanuit die positie, velen waren van u afhankelijk.

WA: Nou, dat moet je niet overdrijven hoor! Als ze me eruit knikkerden ging het gewoon door, hoor!

Die loyalisten hadden toch de sleutel voor het laten vallen van het kabinet in handen?

WA: Ja, maar we wilden het niet laten vallen. Maar we wilden het laten horen wat we ervan vonden. Zeker! Je kunt je wel schikken, maar ze moeten wel steeds weten dat er wel eens een grens kan komen. Dat is je machtspositie. Ja, politiek is natuurlijk macht, uiteindelijk. Dat was een heldere koers. Waar het principieel niet mee eens waren zullen we ons tot het laatst tegen verzetten. Daar zullen we het kabinet niet op laten vallen.

Welke richting wilde u dan het liefste op, met de fractie?

WA: De AR zijn geen kabinettenbrekers. Een wettig kabinet waar we geen verantwoordelijkheid voor willen nemen, zullen we niet doen. We zullen tot het uiterste proberen bij te sturen. Als je me zou vragen, wat ik het ergste zou vinden toen ik ten val kwam. Dan vind ik het ergste dat ik een jaar lang bezig geweest ben om die fractie warm te maken voor een bepaalde koers. En dat het lukte. Tot mijn verbazing, dat lukte. En ik weet zeker dat er mensen opgelucht waren toen ik oplazerde. Ik kan ze zo aanwijzen, waar ik het nooit van gedacht had, die het daarom vreselijk vonden. Ik had laatst een reünie van de fractie. Ik sprak daar Hans Gualthérie van Weezel, echt zo'n rechtse houwdegen. Hij zei: *'Wim, ik ben nooit vergeten in discussies in de fractie vaak zei, als je tegenstand kreeg in discussies: ik heb het gehoord, ik kan het niet helemaal beoordelen, maar ik zou graag willen weten: wat maakt het dan voor verschil voor de mensen die het van de politiek moeten hebben?'* Dat vind ik geweldig! Dat dat bij zo'n jongen is blijven hangen! Ik denk niet dat er mensen bij zijn geweest die het fijn vonden, dat ze me op die manier onderuit haalden. Maar er waren best mensen, ook in de fractie, die opgelucht waren. Dat proces had ik in de AR ook meegemaakt. De gereformeerden zijn een leiderlievend volk. Een slechte eigenschap van de AR is dat we kritiekloos waren tegen de leiders. Als iemand je de les moet lezen, zijn dat de mensen die het niet met je eens zijn, als je leider bent. Ik vond het echt een uitdaging, om als het CDA er is, en ik heb de politieke leiding, dan wil ik die fractie niet iets opleggen, maar mee te krijgen in een bepaalde koers. Er waren weinigen die daar vertrouwen in hadden, maar het lukte. Dat is een wonder. En de koers veranderde toen ik wegging.

Werd het harder naar de loyalisten toe na uw vertrek? Minder tolerant dan onder uw fractievoorzitterschap?

WA: Nee, zeker niet minder. Die jongens hadden wel wat aan mij natuurlijk, ik was erg eensgezind met ze. Op hun steun kon ik wel vaak rekenen. Met niet-zachtzinnige kritiek, dat hoort erbij. Nee, ze hebben me gelukkig nooit op het schild geheven. Zou ik niet tegen gekund hebben.

Wat ik interessant vind is dat u kennelijk tegen wilde gaan dat ze apart vergaderden of zich afzonderden van de fractie.

WA: Absoluut! Nee hoor, ze wilden ook wel apart met mij praten, ook na mijn aftreden. Nee jongens, daar ben ik niet voor in.

Gebeurde dat dan wel bijvoorbeeld bij het ARP-overleg?

WA: Het waren natuurlijk bijna allemaal antirevolutionairen. De partijen waren nog niet gefuseerd. Dat kwam een paar jaar later. Ze hebben het heel slim gedaan door Bukman (ARP) tot voorzitter te kiezen. Lag voor de hand dat het een protestant zou zijn, lag toen nog erg gevoelig. Een katholieke premier, een katholieke fractievoorzitter. Dat was onontkoombaar. Ze kozen toen wel heel zorgvuldig iemand die het niet met mij eens was.

Voelde u, tijdens het eerste jaar van kabinet, een zeker loyaliteit naar de coalitiepartner VVD?

WA: Jawel, ja hoor! Ik had over een heleboel dingen andere opvattingen. Ik was het bijvoorbeeld met Frans Andriessen eens over de bezuinigingen. Als ik er nog gezeten had, had ik hem gesteund. Zouden velen zich over verbaasd hebben. Graag een progressief beleid, maar op een deugdelijke financiële basis. Nou, Frans was niet zo van dat vooruitstrevende beleid, maar wel de financiën. Ik heb ook met hem nooit een persoonlijke rivaliteit gehad. Toen ik 90 werd hadden ze een feestje voor mij georganiseerd. Toen werd Frans geïnterviewd en gevraagd of ik gerehabiliteerd had moeten worden. Hij heeft daarop ja gezegd. Nou, dat was heel wat!

Probeerden bewindslieden tijdens dat eerste regeringsjaar via u de loyalisten een beetje te sturen?

WA: Nee, hoor. Ze kenden me. Daar konden ze beter niet aan beginnen. Later heeft de VVD het wel geprobeerd. 'Dries, je moet Aantjes meer aansturen!' Heeft hij wijselijk niet gedaan. Maar ik was loyaal aan het kabinet. In de persoonlijke sfeer lag het ook helemaal niet moeilijk. Ik mocht Hans Wiegel graag, al heeft hij wat weinig diepgang, vind ik. Het is een showman. Hij heeft hele zachte menselijke trekken.

Van Agt heeft wel eens gezegd in een interview dat de loyalisten het regeringsbeleid geamendeerd, veranderd, zelfs onklaar hebben gemaakt. Bent u het daarmee eens?

WA: Dat is een beetje moeilijk voor mij, ik kan alleen oordelen over de periode dat ik er zat. Dan zou het volstrekt ten onrechte zijn. We hebben onszelf soms geweld aan moeten doen. De loyaliteit telde zwaar. Ik weet natuurlijk niet, toen ik weg was, hoe dat was. Het enige dat ik kan zeggen is, Dries kan gelijk hebben. Hij is als een zeer progressief man op Justitie binnengehaald. Als die abortuskwestie er niet geweest was, waarin hij klassiek rooms was, zal ik maar zeggen, dan was hij misschien wel zo gebleven. Hij heeft toen een hele draai gemaakt. En toen hij het kabinet met Wiegel vormde heeft hij zich helemaal gevoegd. Als premier van het kabinet heb ik daar ook wel begrip voor. Maar hij heeft beslissingen genomen, waar hij het zelf moeilijk mee had. Dat heeft 'ie dan maar allemaal op het bordje van de loyalisten geschoven. Dat vind ik heel kwalijk, dat is niet waar. We hebben echt waargemaakt, ook toen ik weg was, dat we vanuit onze kritische opstelling loyaal zouden willen zijn. Dat heeft hij echt miskend, hij had zichzelf moeten herinneren toen hij na de formatie zei, het zijn geen dissidenten maar loyalisten. Ze hebben mij er wel bij gemist. Ze belden wel eens, maar dan zei ik, ga maar naar Lubbers, je fractievoorzitter. Ze waren dan ook wel onzeker over bepaalde punten, is ook heel begrijpelijk.

Een laatste vraag. Hoe beschouwt u, achteraf gezien, de invloed van de loyalisten, de concrete machtspositie?

WA: Ze hadden helemaal geen machtspositie. Ze hebben zich zo loyaal mogelijk gedragen. Ze hebben hun mening nooit verloochend. We hadden ook geestverwanten in het kabinet. Wil Albeda, ik denk dat er nog een paar waren. Nou, op een punt hebben ze natuurlijk wel grote invloed gehad. Dat was op het punt van de kernwapens. De hele aankijk tegen de kernenergie. Dat speelde al in de tijd dat ik er nog was, hoor. We deden nooit aan onderonsjes met kabinetsleden, hoor. Maar daar hebben we wel met Dries en met Chris van der Klauw (VVD), dat was geen partij natuurlijk. Ik was dan met Jan van Houwelingen. Daar hebben we grote invloed mee gehad. Ik deed dat toen namens de hele fractie.

Lang niet iedereen was het toch met mij eens, natuurlijk. De loyalisten hebben goed vastgehouden. Dat heeft het beleid toch wel heel ingrijpend beïnvloed. Omdat Ruud dat achter zijn fractieleden stond. Dat was een best goed overleg, goed constructief.

Literatuurlijst

Secundaire literatuur

- Bleich, A., *Joop den Uyl 1919-1987: dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008).
- Bloem, D.J. e.a., *Nederland en de kernwapens: een studie over het Nederlands nucleair beleid 1972-1985* (Den Haag 1987).
- Bouwman, R., *De val van een Bergredenaar: het politieke leven van Willem Aantjes* (Amsterdam 2002).
- Van Diepen, R., *Hollanditis: Nederland en het kernwapendebat 1977-1987* (Amsterdam 2004).
- Van Enk, P.L., *De aftocht van de ARP: jaren van strijd tussen macht en beginsel* (Utrecht 1986).
- Gualthérie van Weezel, H., *Rechts door het midden: Haagse herinneringen van Hans Gualthérie van Weezel* (Den Haag 1994).
- Joustra, A. en Van Venetië, E., *Ruud Lubbers: manager in de politiek* (Baarn 1989).
- Kroeger, P.G. en Stam, J., *De rogge staat er dun bij: macht en verval bij het CDA 1974-1998* (Amsterdam 1998).
- Van Merriënboer, J., Bootsma, P. en Van Griensven, P., *Van Agt Biografie: tour de force* (Amsterdam 2008).
- Muskens, R., *Aan de goede kant: Biografie van de Nederlandse anti-apartheidsbeweging 1960-1990* (Soesterberg 2014).
- Ten Napel, H.-M.T.D., *'Een eigen weg: de totstandkoming van het CDA 1952-1980* (Leiden 1992).
- Puchinger, G., *In gesprek met het kabinet-Van Agt* (Utrecht 1980).
- Van Rijswijk, J.P., *Repeterende breuken: de machtsstrijd tussen PvdA en CDA* (Amsterdam 1992).
- Schakel, M., *Maarten Schakel: de laatste der mannenbroeders, politicus met een ideaal* (Haarlem 1982).

- Scholten, J.N. en Van Diggelen, M., *Vrijheid: het verhaal van een weerbarstig protestant* (Gorinchem 1993).
- Van Thijn, E., *Dagboek van een onderhandelaar 25 mei – 11 november 1977* (Amsterdam 1978).
- Tromp, J. en Witteman, P., *Voor de duvel niet bang: mr. Dries van Agt van weezin tot wellust* (Haarlem 1980).
- Verkuil, D., *Een positieve grondhouding: De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992).

Artikelen

- Van Dijk, R., "'A mass psychosis': The Netherlands and NATO's dual-track decision, 1978-1979' in *Cold War History* 12:3 381-405.
- Zonneveld, M., "Hoe komen we in godsnaam van die rooien af?' De rol van het CDA in de kabinetsformatie van 1977', in *DNPP Jaarboek 1992*, 119-138, aldaar 129.

Kranten

- *Het Vrije Volk* van 1979.
- *De Leeuwarder Courant* van 1979.
- *Het Nederlands Dagblad* van 1977 en 1978.
- *Het Nieuwsblad van het Noorden* van 1977 en 1978.
- *Het Reformatorisch Dagblad* van 1978.

Internet

- http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwxm/christen_democratisch_appel_cda.
- https://www.eerstekamer.nl/id/vhyxhx45mzzv/document_extern/zetelverdeling_eerstekamer_1946/f=/viu9d58r1ts4.pdf.
- <http://www.nrcnext.nl/files/2010/07/Formatiebesprekingen-480x327.jpg>.
- http://www.parlement.com/id/vg09llat6syp/t_teun_tolman.
- http://www.parlement.com/id/vigcbz1ktzc/kabinetsformatie_1972_1973.

Archieven

- Nationaal Archief, Den Haag, Christen Democratisch Appèl (CDA): Fractie, 1975-1988, nummer toegang 2.19.086, inventarisnummer 7, Verslag van de 31ste vergadering van de fractie van het CDA (14 september 1977).
- NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7, Verslag van de 44ste vergadering van de fractie van het CDA (8 november 1977).
- NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7, Verslag van de 45ste vergadering van de fractie van het CDA (9 november 1977).
- NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7, Verslag van de 46ste vergadering van de fractie van het CDA (10 november 1977).
- NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7, Verslag van de 47ste vergadering van de fractie van het CDA (11 november 1977).
- NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7, Verslag van de 48ste vergadering van de fractie van het CDA (15 november 1977).
- NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7, Verslag van de 49ste vergadering van de fractie van het CDA (22 november 1977).
- NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7, Verslag van de 50ste vergadering van de fractie van het CDA (23 november 1977).
- NL-HaNA, CDA/Fractie, 2.19.086, inv. nr. 7, Verslag van de 51ste vergadering van de fractie van het CDA (28 november 1977).
- Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Handelingen 1977-1978*.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Handelingen 1978-1979*.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Handelingen 1979-1980*.
- *Kamerstukken Tweede Kamer der Staten-Generaal 1979-1980, 15800 V.*
- *Niet bij brood alleen. CDA verkiezingsprogramma '77-'81* (Den Haag 1977).

Media

- NTR/VPRO, *Andere Tijden: Kabinet in crisis* (9 september 2012).

- NTR/VPRO, *Andere Tijden: Partij of Principes* (23 september 2010).
- NTR/VPRO, *Andere Tijden: Het ontstaan van het CDA* (1 oktober 2002).
- NTR/VPRO, *Andere Tijden: Kruisinga* (21 september 2000).
- VPRO, *Hollands Spoor* (25 november 1977).

Interviews

- Van der Hoff, S.W., *'Een opgewekte baptist met een rood jasje'* Interview met Sytze Faber (16 juli 2014).
- Van der Hoff, S.W., *'Democratie bewijst zich in de mate waarin de meerderheid bereid is met de minderheid rekening te houden.'* Interview met Willem Aantjes (14 oktober 2014).